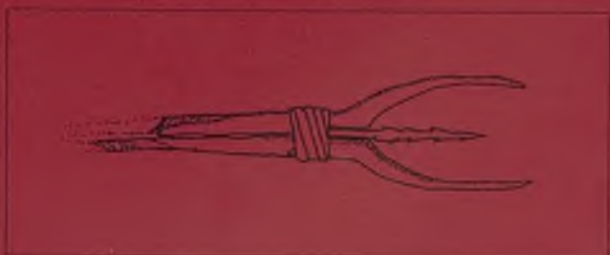
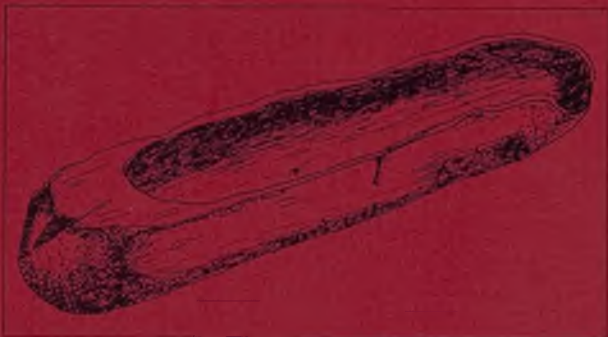

kleio

juli 1985 26e jaargang nr. 6

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-7 27 49.

W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-1 48 37.

W. Bouwman, *1e secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-3 47 09.

E. Boerhout, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-61 77 69.

Mevr. H. Mulken-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-4 24.

C.G. van der Kooij, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, Schuitendiep 39A, 9711 RB Groningen. Tel. 050-12 85 42.

F.M. Elkerbout, *sectie (2) Mavo/Lbo*, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-67 95.

T. van der Geugten, *sectie (3) Havo/Vwo*, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-41 39 25.

H.J.M. van der Geest, *sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Kraaierstraat 30, 2311 NS Leiden. Tel. 071-12 53 25.

C.A.M.J. Bogaerts, *Redactie Kleio*, Omloop West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Mevr. D.H. Verhagen, *Didactiekcommissie*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-12 26 97.

K.G. van Manen, *Onderwijsadviescommissie*, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-16 61.

De lijst van commissies, besturen en afdelingen vind u achter in het blad.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1985 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
4. Studenten f 65,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, twee keer als Kleio-Didactica.

Redactie

C. Bogaerts, *voorzitter*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

F.R. Kat, Zoelen.

A.J.L. van Hooff, Malden.

E.M. Janssen Perio, Rotterdam.

E. Jonker, Utrecht.

A.C.M. Peek, Werkhoven.

Mevr. J. Rijken, Amsterdam.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.

M. Blom, Werkhoven.

Secretariaat F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-. Losse nummers kosten f 7,50. Leerlingenmateriaal kost voor 1 ex. f 5,50; 2 t/m 10 ex. f 4,50 en meer dan 10 ex. f 3,50 per katern, alles inclusief verzendkosten.

Het verschuldigde bedrag dient tevoren overgemaakt te worden op giro 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Daarbij noemt u het gewenste nummer, het aantal exemplaren en het volledige afleveringsadres (bij meer dan 10 ex. geen postbusnummer). De overmaking geldt als bestelling.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/ Utrecht

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

Inhoud

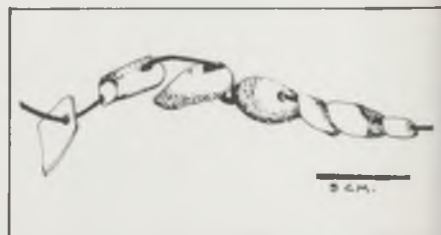
- 3 Tussen wetenschap en monumentenzorg
L.P. Louwe Kooijmans
- 6 Experimentele archeologie; ervaring als wetenschappelijke bron
J.R. Beuker
- 13 Werken met het verleden of 10 jaar experimenteren met archeologische onderwijsprogramma's
J. Brakke
- 17 Archeologische activiteiten
- 20 Lerarenhandleiding bij 'Mysteries vragen om oplossing'
- 22 Luctur et emergo... in Drente!
D.H. Verhagen
- 26 Recensies:
- Verzamelbespreking geschiedenis Sovjet-Unie 1917-1953 (A.P. van Goudoever)
- Tijdschriften

30 KLEIO-KRANT

In deze Kleio zit geniet MINI-DIDACTICA nr. 1, Mysteries vragen om oplossing, door Peter van der Zwaal

kleio

nummer 6/85
pagina's 2 en 3

Archeologie en geschiedenis

Dit 'zomernummer' van Kleio is voor een groot gedeelte gewijd aan de mogelijkheden die er zijn om aan de bestudering van de prehistorie, aan de archeologie, ruimer aandacht te geven, met name in de brugklas.

De eerste twee artikelen informeren u over de veranderingen die de archeologie in de laatste twintig jaar heeft ondergaan, vooral wat betreft de Nederlandse archeologie. Vragen als 'Wat is archeologie', 'Hoe werkt een archeoloog?', 'Met welke problemen heeft een archeoloog te maken?' worden nu anders beantwoord dan voorheen.

In de volgende artikelen komt aan de orde hoe dergelijke vragen en de antwoorden erop zoal in de klas behandeld kunnen worden.

Bij de veranderingen in de archeologie gaat het vaak om technisch en theoretisch ingewikkelde zaken, die zeker in de klas beter aan de hand van voorbeelden aan de orde gesteld kunnen worden. Als 'vlees op dit geraamte' hebben we gekozen voor de prehistorie van Nederland. Door de moderne archeologie is zoveel bekend geworden

van dit verleden dat een verantwoord beeld geschetst kan worden. Ook voor leerlingen zijn er voldoende voorbeelden om hen met aspecten van de Nederlandse prehistorie in aanraking te brengen.

U kunt naar Assen voor een les prehistorie met behulp van experimentele archeologie, U kunt naar Eindhoven om een dag of langer met leerlingen te leven in de prehistorie, U kunt replica's aanvragen om die in de klas met leerlingen te bekijken, en U kunt het eens proberen met de Mini-Didactica nr. 1: 'Mysterie vragen om oplossing'. Dit zelfwerkzaamheidspakket voor brugklasleerlingen kunt U, wanneer dat zo uitkomt, met behulp van gegevens van een prehistorische vondst uit eigen buurt zelfs tot een stuk regionale geschiedenis ombouwen.

Tineke Bogaerts

Tussen wetenschap en monumentenzorg

L.P. Louwe Kooijmans

In deze inleiding beschrijft de auteur de veranderingen die de archeologie de laatste jaren heeft ondergaan. Een andere theoretische benadering van prehistorische resten, andere methoden, grote technische vooruitgang en de druk van buitenaf, — er gaat in onze tijd immers veel verloren en alles moet vlug — hebben geleid tot een beeld van het verleden dat veel meer facetten bevat dan ooit voor mogelijk werd gehouden.

Prof. dr. Louwe Kooijmans is verbonden aan het Prehistorisch Instituut van de RU Leiden.

De praktijk van de Nederlandse archeologie-beoefening bevindt zich in een spanningsveld tussen de eisen die de wetenschap stelt en die van de maatschappij. Dat geldt overigens niet alleen voor Nederland, maar feitelijk voor alle archeologie-beoefening, overal, maar wij willen ons hier op Nederland concentreren. De eisen uit beide invalshoeken veranderen en daarmee is ook de archeologie de laatste 10 à 20 jaar aanzienlijk veranderd.

Het kernpunt van alles is, dat het bronnenmateriaal voor de archeoloog verspreid ligt door het hele land, kwetsbaar is en voortdurend wordt bedreigd en aangetast. Wij vatten dit bronnenmateriaal samen onder de term 'Oudheidkundig Bodemarchief'. Het is het totaal van alle archeologische terreinen; de plaatsen met sporen van voormalige menselijke activiteit: bewoning, begraving, akkerbouw, veeteelt, mijnbouw, handel, verkeer, enz.

De veranderingen in de Nederlandse archeologie houden enerzijds verband met het beheer van dit archief, anderzijds met nogal ingrijpende vernieuwingen in het vak van methodologische en theoretische aard. Laten we met deze laatste beginnen.

1. Visfuk, platgedruk in de klei. Bergschenhoek, 4100 v. C. Deze vondst demonstreert de plaatse-lijk verbluffend goede conserveringsomstandighe-den in West-Nederland. Lengte van de fuik: 1.70 m.

'New Archeology'

Oorspronkelijk was de vraagstelling van de archeologen grotendeels gericht op orde-ning. Ordening in ruimte en tijd, met daar-aan gekoppeld een *cultuurhistorische* ver-klaring van de geregistreerde verschillen en veranderingen. Weliswaar probeerde men ook verder door te dringen in de voormali-ge samenlevingen — nederzettingsstructu-ren, voedsleconomie en welvaartsverschil-len trachtte men waar mogelijk uit de

opgravingsgegevens af te leiden — toch mo-gen we zonder meer stellen dat de stroming van de New Archeology sedert de 60er ja-ren de weg heeft gewezen, door de benade-ring van een pre- of protohistorische ge-meenschap vanuit de materiële resten van een theoretisch kader te voorzien. Deze New Archeology komt voort uit de Ameri-kaanse anthropologisch geschoolde wijze van archeologiebeoefening.

Centrale uitgangspunten hierbij zijn: ten eerste dat archeologische verschijnselen (voorwerpen, bodemsporen) de weerslag vormen van menselijke activiteiten en dus ook van de wijze waarop deze waren geor-ganiseerd. Archeologische patronen weer-spiegelen dus de structuren in de maat-schappij. Verder is een uitgangspunt dat materiële resten niet alleen over materiële aspecten informeren, maar evenzeer over alle andere aspecten van de samenleving. De fraaie stenen bijl in een graf kan zowel iets zeggen over steentechnologie als over de uitwisseling van grondstoffen, maar ook over statusverschillen, doordat bijvoorbeeld maar in een bepaalde selectie van rijke gra-ven dergelijke bijlen werden gevonden.

Een aan de algemene systeemtheorie ont-leend model voor een pre- of protohisto-rische samenleving van de Engelse prehisto-ricus David Clarke voldoet zeer goed als al-gemeen theoretisch kader.

Daarnaast hebben, met name de processen waaronder materiaal in de grond komt en het effect van de daaropvolgende verstorin-gen de laatste jaren meer en meer aandacht. Kennis hiervan is van groot belang voor een kritische interpretatie van opgravingsge-gevens.

3. Opgravingen Belvédère, Maastricht, waar een kampplaats uit de periode 300.000–250.000 jaar geleden wordt opgegraven. De oudste sporen van menselijke bewoning in ons land. De vondsten liggen onder 7 m loess en eisen zeer gedetailleerd werk.

kleio

nummer 6/85
pagina's 4 en 5

4. Een voorbeeld van stadskernonderzoek: huisfunderingen uit de 16e eeuw te Dordrecht. Daar vindt in het kader van de renovatie van de binnenstad reeds 15 jaar grootschalig onderzoek plaats door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Twee richtingen in de moderne archeologie zijn het logische gevolg van het voorgaande: de etno-archeologie en de experimentele archeologie.

De eerste richt zich op de wijze waarop in huidige gemeenschappen 'sites', archeologische terreinen, ontstaan, op processen van 'cultural deposition' en 'site formation' in authentieke situaties. Men verricht waarnemingen in de huidige samenleving om met die kennis gewapend overblijfselen van vroegere samenlevingen beter te kunnen plaatsen. Men bekijkt b.v. wat mensen zoal weggooien. Met betrekking tot de prehistorische techniek trekt men lering uit de

werkwijze die op het ogenblik nog bestaat, b.v. op het gebied van vuursteenbewerking bij Indianen.

De tweede behelst het uitvoeren van experimenten als referentiemateriaal. Dat loopt uiteen van het vervaardigen en het gebruik van vuurstenen werktuigen en de bouw van huizen met specifieke houtverbindingen tot akkerbouwexperimenten om gewasopbrengsten van primitieve akkerbouw te leren kennen.

Het besef dat geen gemeenschap geïsoleerd functioneert, leidde tot vergrote aandacht voor regionale studies, waarvoor streekinventarisaties en systematische veldverken-

ningen worden uitgevoerd, de zgn. Landes-aufnahme. Dit laatste komt in feite neer op het strook voor strook afzoeken van de akkers, vooral als die pas zijn geploegd en na een flinke regenbui.

In het algemeen kan gezegd worden dat de laatste 10 à 20 jaren het interpretatieve kader is gevonden om de archeologie van object-gericht om te vormen tot een discipline die zich richt op het functioneren van voormalige samenlevingen. Naast de cultuurhistorische en ecologische is een duidelijk anthropologische invalshoek ontwikkeld.

S. Opgraving van een 15e eeuwse beurtschip in het centrum van Lelystad. Merk op dat alle boven het grondwater uitstekende delen van het schip zijn vergaan, maar dat het gedeelte onder de grondwaterspiegel perfect bewaard is gebleven.

Technische vooruitgang

Door nieuwe technieken zijn deze nieuwe wegen ook begaanbaar. De C14-daterings-techniek maakte dateren weliswaar niet zonder problemen, maar toch zoveel eenvoudiger, dat het niet meer alle aandacht opeist.

Er zijn in de 70er jaren technieken ontwikkeld voor het verzamelen van botanisch materiaal uit ogenschijnlijk steriele lagen. Overal wordt nu grond op verschillende manieren gezeefd in een ware jacht op verkoolde zaden, graan en andere macroresten. Het werken met grote, gedetailleerde databestanden, noodzakelijk in verband met de nieuwe vraagstellingen, werd mogelijk door toepassing van de computer. Grote vooruitgang in chemisch skeletonderzoek, te zamen met anthropologische beschouwingen over de interpretatieve mogelijkheden van graven en archeologisch geregistreerd grafritueel, leiden tot een vernieuwde belangstelling voor grafonderzoek en grafvelden. De huidige opgraving te Valkenburg (Z-H) getuigt daarvan.

De tweede motor achter veranderingen in de Nederlandse archeologie wordt gevormd

door de aanslagen vanuit de samenleving op het Oudheidkundig Bodemarchief.

Oudheidkundig Bodemarchief

Laten wij die archeologische afweerreacties eens op een rij zetten. Allereerst is er meer en meer het besef aan het groeien, dat het archeologisch bestand aan 'sites' eindig is. Dat zij op een gegeven moment op zijn, zoals ook de olie op zal zijn en echte natuurgebieden in Nederland zonder 'Natuurmonumenten' op zouden zijn geweest. Het uitvoeren van de Monumentenwet en het beschermen van belangrijke terreinen is door de directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek om deze reden doelbewust sterk naar voren gehaald. Ten tweede wordt grootschalige aantasting met grootschalig opgraven beantwoord: graafmachines vormen een normaal werktuig voor de archeoloog en opgravingen strekken zich vaak over vele hectares, soms tot 10-tallen hectares uit. Natuurlijk speelt daarbij óók de belangstelling voor complete nederzettingen om wetenschappelijke en interpretatieve redenen een rol; het zijn echter de grootschalige nieuwbouw en ruil-

Experimentele archeologie; ervaring als wetenschappelijke bron

J.R. Beuker

In het hierna volgende artikel vertelt J.R. Beuker wat experimentele archeologie inhoudt, wat er wel en wat er niet mee kan. Hij is verbonden aan het Drents Museum als archeoloog en heeft grote ervaring op experimenteel gebied, met name als 'vuursteenbewerker'.

Als we in één zin duidelijk willen maken wat de experimentele archeologie eigenlijk beoogt, denken we niet meteen aan een gezegde van een volk dat zelf al onderwerp van archeologisch onderzoek is geworden. De Noordamerikaanse Indianen verwoord-

den echter met de volgende uitspraak uiterst goed de doelstelling van ons onderwerp: 'Je kunt iemand niet beoordelen voor je een kilometer in z'n schoenen hebt gelopen'.

Vanuit de zuiver wetenschappelijke optiek lijkt het onjuist om in principe subjectieve ervaringen als wetenschappelijke bron te interpreteren. In de praktijk van de archeologie, althans voorzover van de experimentele archeologie gebruik gemaakt wordt, beperkt men zich dan ook tot de reconstructie van verifieerbare elementen van de prehistorische samenleving. Over het algemeen komt dit neer op een reconstructie van de materiële elementen van een cultuur, met andere woorden de technologie. Daarnaast kan de experimentele archeologie ook licht werpen op bepaalde economische facetten van een prehistorische samenleving. Als voorbeeld zou ik hier de experimenten met landbouwgewassen willen noemen.

De kennis omtrent de economisch-technologische aspecten van een samenleving kan ons natuurlijk een beeld geven van het leven en handelen van de prehistorische mens. Zo gauw we ons echter met de experimentele archeologie op een ander vlak dan het economisch technologische gaan begeven neemt haar waarde af. Immers een reconstructie van religieuze, politieke of

verkavelingen die daartoe dwingen en altijd een te hoog tempo opleggen.

Voor het beheer van het Bodemarchief is steeds meer mankracht nodig. Het is triest te moeten constateren dat de groei van de 70er jaren eruit is. Provinciale archeologische diensten, die minimaal uit drie personen zouden moeten bestaan (een archeoloog, een assistent en een technicus) zijn er nog nergens. Meestal is er slechts een halve functionaris in dienst van de provincie voor alle vondstmeldingen, het monumentenbeheer en de uitvoering van noodonderzoek. Dit is zorgwekkend. Even grote zorgen baren de binnensteden, waar resten van de voorgangers van de huidige bebouwing ten offer vallen aan een sluipende vernietiging. Daarover verscheen onlangs een alarme- rend rapport. Verschillende stadsbesturen, waaronder die van Haarlem, 's-Hertogen- bosch en Maastricht, hebben een stad- archeologische dienst opgericht in het be- sef van hun verantwoordelijkheid voor het archeologisch-cultureel erfgoed.

De stadsarcheologie is één facet van een tak van archeologie, die de laatste decennia een grote vlucht heeft genomen: dat is het on- derzoek van de Middeleeuwse en post-

Middeleeuwse tijd. Na de oorlog waren het vooral de verwoeste kerken, die in grote ge- tale werden onderzocht in het kader van hun wederopbouw. Vervolgens kregen ook kastelen en kasteelplaatsen aandacht, ter- wijl nu het accent ligt op steden en lande- lijke nederzettingen.

De scheepsarcheologie en de conservering van schepen is een ander deelgebied waarop grote ontwikkelingen plaatsvinden, niet in het minst door het besef, dat er in alle IJ- selmeerpolders telkens na de drooglegging honderden scheepswrakken voor de tweede maal vergaan. Alweer een voorbeeld van aan het maaiveld niet zichtbare, sluipende 'erosion of history'. Conserveringsmaat- regelen in het veld en perfectionering van de opgravingen zijn hier het archeologisch ant- woord. Sedert kort wordt er ook een actief beheer gevoerd en verder ontwikkeld voor de monumenten die nog steeds onder water liggen, ook voornamelijk scheepswrakken. Dit beheer bestaat uit wettelijke bepaling- en, de aanstelling van een onderwater- archeoloog, de voorlichting aan sportdui- kers en het verwerven van hun medewer- king bij beheer en onderzoek.

Naast de ontginning van nieuwe onder- zoeksgebieden worden de oude niet ver-

waarloosd. Enkele van de meest spectacu- laire uitbreidingen van onze kennis wil ik tot slot noemen: de verlenging van onze prehistorie tot circa 300.000 jaar door onderzoek te Rhenen en Maastricht, de ontdekking van steentijdwoonplaatsen in het lage westen van ons land, spectaculaire Romeinse vondsten zoals de schepen van Zwammerdam en de Nehalennia-altaren te Colijnsplaat, de gigantische opgraving van het Karolingische Dorestad en de dorps- plattegronden uit de periode bronstijd tot middeleeuwen die in verschillende delen van het land werden opgetekend. Veel van deze archeologische resultaten zijn door middel van op een groot publiek gerichte publikaties, zoals het boek van de maand 'Verleden Land' toegankelijk gemaakt, doelbewust in het besef dat de Nederlandse archeologie de steun nodig heeft van brede lagen van de bevolking en hun bestuurde- ren. Het is mijn mening, dat met name het onderwijs, op verschillende niveaus hierbij een belangrijke rol kan spelen.

sociale elementen van een prehistorische cultuur is aan de hand van vondsten, maar ook aan de hand van experimenten niet mogelijk. Waar dit wel geprobeerd wordt, komen we vrijwel onmiddellijk terecht in het schetsen van geromantiseerde en we- tenschappelijk niet gefundeerde beelden. Het laatste is mijns inziens een nog steeds te vaak optredend verschijnsel in de expe- rimentele archeologie, ook daar waar het om economisch-technologische zaken gaat. Aan het slot kom ik daarop nog terug. Vooral leefexperimenten waarvan de waar- de voor de archeologische wetenschap ten zeerste betwijfeld mag worden, gaan hier vrij snel mank aan.

De werkwijze

Als we uitgaan van de reconstructie van de economisch technologische aspecten van de prehistorische samenleving, waarop baseert de experimenteel archeoloog zich dan en waarin schuilt de waarde voor de archeolo- gische wetenschap?

Anders dan bij het historisch onderzoek heeft de archeologie niet de beschikking over geschreven bronnen (met hun eigen problemen), maar moet ze volstaan met het onderzoek van artefacten in de ruimste be- tekenis van het woord. Het kan hier gaan

om een voorwerp als een bijl of een pot, maar ook om zaken als grondsporen ont- staan door een dichtgestoven greppel of een al lang verdwenen paal. Zelfs een paar gram houtskool (C14 analyse), een chemi- sche analyse van wat zand, een handjevol verkoolde zaden of stuifmeelkorrels kun- nen aan de archeoloog belangrijke gegevens verschaffen over het leven en handelen van onze voorouders.

Bij al deze zaken kunnen natuurlijk vragen worden gesteld als: Wanneer werden ze ge- maakt c.q. gevormd?; Hoe werden ze ge- maakt?; Hoe werden ze gebruikt?, etc. Met betrekking tot vragen als wijze van vervaar- diging en wijze van gebruik, rentabiliteit etc. kan de archeoloog over het algemeen niet verder komen dan gissingen. Hoogstens kunnen vergelijkingen worden getrokken

met etnologische situaties. Met name hier kan de experimentele archeologie waarde- volle oplossingen of liever gezegd mogelijk- heden aandragen. Als zodanig baseert de experimentele archeologie zich óók op voorwerpen en andere door mensenhand ontstane zaken.

De werkwijze van de experimenteel arche- oloog verschilt niet zo veel van die van de 'conventioneel' archeoloog. Ook hij be- studeert eerst het materiaal en zet aan de hand daarvan hypothesen op. Hij gaat nu een stap verder en werkt de hypothese uit in een experiment dat, indien mogelijk, tot slot weer teruggekoppeld kan worden naar het originele materiaal.

De feedback naar het originele materiaal is over het algemeen goed mogelijk bij

Vuistbijl met afslagen. (Uit Vakmanschap in Vuursteen, p. 70)

voorwerpen, maar waar het om de reconstructie van economische facetten van een samenleving gaat ligt dit duidelijk meer problematisch. Een experiment met de verbouw van gewassen geeft bijvoorbeeld aan of een bepaald gewas onder bepaalde bodemomstandigheden goede levenskansen heeft en welke opbrengst er van verwacht mag worden, maar een vergelijking met een bewaard gebleven prehistorische akker met hetzelfde gewas is niet mogelijk. Als we als voorbeeld het gebruik van een stenen bijl nemen, ligt de zaak duidelijk anders. De experimenteel archeoloog probeert deze na te maken met dezelfde middelen en mogelijkheden waarover ook de prehistorische mens de beschikking had. Hij gebruikt de bijl en ziet dan de mogelijkheden of juist onmogelijkheden van het werktuig. Tot slot vergelijkt hij het produkt met de originele bijl om te achterhalen of zowel de kenmerken van de vervaardiging, als de kenmerken van het gebruik, bijvoorbeeld in de vorm van beschadigingen of slijtage overeenkomen.

De rol van de etnologie

Bij het opstellen van de hypothese kan de etnologie goede diensten bewijzen aan de experimenteel archeoloog. Elders, bijvoorbeeld in Australië, zijn stammen bekend die tot voor kort of soms zelfs tot op de dag van vandaag in een voor onze begrippen prehistorische situatie leefden (leven). De experimenteel archeoloog kan uit het economisch-technologisch gebeuren binnen hun samenleving ideeën destilleren die hij toepast op de voor hem geldende situatie. Een voorbeeld wil ik hierbij noemen. Na de komst van de blanken gebruikten de oor-

spronkelijke bewoners van Australië, de Aborigines, flesseglass en zelfs porselein voor het vervaardigen van werktuigen. Het porselein werd door de Aborigines verzameld na de aanleg van de telegraaf. De hiervoor gebruikte isolatoren werden met stenen naar beneden gegooid en daarna verwerkt. De manier waarop de Aborigine flesseglass of porselein bewerkte kan vergeleken worden met de bewerking van vuursteen, een materiaal dat bij ons in de prehistorie dezelfde functie vervulde. Dat een bekend Amerikaans experimenteel archeoloog vuistbijlen maakte van een closetpot moet in dit licht natuurlijk niet als serieus experiment worden opgevat.

Naast de meer technische ideeën, zoals met betrekking tot de reeds genoemde steenbewerking, maar bijvoorbeeld ook op het gebied van de bouwkunde, kunnen we in etnologisch verband ook denken aan het verzamelen van ideeën op het terrein van bijvoorbeeld landbouw, jacht en visvangst. Overigens niet alleen binnen de experimentele archeologie wordt van de etnologie gebruik gemaakt. Ook binnen de 'conventionele' archeologie raakt men steeds meer doordrongen van de etnologie als aanvullende bron. Er heeft zich een specialisme ontwikkeld, de etno-archeologie.

Naast de etnologie kunnen ook historische gegevens een rol spelen bij experimenten. Een historische boerderij kan bijvoorbeeld elementen hebben die ook voor de prehistorische situatie toepasbaar kunnen zijn. Andere voorbeelden zijn prenten en tekeningen, schilderijen, maar ook oude ambachten als het vlechten van manden of het maken van fuiken.

Voetangels en klemmen

Het geschetste beeld met betrekking tot de werkwijze van de experimenteel archeoloog lijkt vrij eenvoudig maar in de praktijk blijken er nogal wat voetangels en klemmen te bestaan.

Een paar voorbeelden: reeds genoemd werd de noodzaak de experimenten uit te voeren met dezelfde middelen waarover ook de prehistorische mens de beschikking had. Het namaken en beproeven van bijvoorbeeld een kopie van een prehistorische boog, uitgevoerd in een tropische houtsoort heeft uiteraard geen enkele zin. In sommige gevallen is uit de vaak pover bewaard gebleven gegevens moeilijk te achterhalen over welke middelen de mens dan wel niet de beschikking had. Als bijvoorbeeld de neolithische mens benen beitels gebruikte voor het maken van een pen-en-gatverbinding dan hoeven we daar niets van terug te vinden, omdat been nu eenmaal niet altijd geconserveerd blijft.

Een ander gevaar is dat onze eigen technische kennis een rol gaat spelen bij de experimenten. De wijze waarop nu bijvoorbeeld riet wordt gedekt, hoeft in de prehistorie niet gangbaar te zijn geweest. Op dezelfde lijn ligt eigenlijk het gebruik van historische gegevens. Deze stammen uit een veel latere periode dan ons studiegebied en zijn soms uit een andere streek afkomstig, waardoor een vertroebeld beeld kan ontstaan.

Het tegenovergestelde van meer geavanceerde technische kennis kan ook een probleem zijn. Juist de onkunde met bepaalde gereedschappen of materialen kan ons voor problemen stellen. Als voorbeeld zou ik de bewerking van vuursteen maar ook van andere steensoorten willen noemen. Vaak zijn jaren van oefenen nodig om dit onder de knie te krijgen. En wat bijvoorbeeld te denken van het bouwen van een lemen oven. In de constructie kunnen kleine fouten sluipen waardoor het produkt misschien te snel het predikaat 'onmogelijk' krijgt toebedeeld.

Om deze redenen zullen de experimenten dan ook meerdere malen moeten worden herhaald zodat verbeteringen kunnen worden aangebracht. Een exacte beschrijving van elk experiment is nodig zodat steeds van de voor- en nadelen van voorgaande experimenten gebruik gemaakt kan worden,

De waarde van de experimentele archeologie

Zelfs als al deze problemen niet zouden bestaan dan nog moeten van de experimentele archeologie geen absolute zekerheden worden verwacht. Immers dat een uitgeholde boomstam als kano geschikt is hoeft nog niet te betekenen dat hij niet als lijk-kist werd gebruikt. (De schijn van een causaal verband is hier toevallig.)

Wat de experimentele archeologie wel aan ons beeld van de prehistorie kan bijdragen is het aangeven van mogelijkheden hoe het geweest zou kunnen zijn. Met iets grotere mate van waarschijnlijkheid kan vaak aangegeven worden hoe het in ieder geval niet geweest is.

Wel moeten we bedenken dat een groot deel van onze kennis omtrent de prehistorie, de vroege historie en in bepaalde gevallen zelfs de historie, gebaseerd is op veronderstellingen waarvan de verificatie soms moeilijk, maar vaak geheel onmogelijk is. Termen als 'mogelijk', 'misschien', en 'het lijkt plausibel dat', komen in het vakjargon van de archeoloog veel voor. Juist waar verificatie moeilijk is kan de experimentele archeologie aanvullende ideeën verschaffen. Toetsing aan de hand van experimenten is namelijk vaak wel mogelijk.

Een voordeel van de experimentele archeo-

logie is ook dat uit bepaalde ervaringen, gerichte vragen naar voren komen die een feedback naar het prehistorische materiaal, maar ook naar bijvoorbeeld de opgraving mogelijk maken. De ogen kunnen in feite geopend worden voor zaken waar voorheen niet op gelet werd.

De Nederlandse situatie

De wetenschappelijke voordelen zijn zo duidelijk dat het niet verwonderlijk mag heten dat reeds 50 jaar geleden experimenten werden uitgevoerd. Kijken we echter naar de Nederlandse situatie dan blijkt de belangstelling hier hoogstens 20 jaar geleden voor het eerst goed uit de verf is gekomen. Verwonderlijk wordt het helemaal als we dan ook nog zien dat in Nederland de meer grootscheepse en langdurige projecten niet de geesteskinders waren van vakarcheologen maar uit de educatieve sfeer voortkwamen.

Naar analogie van projecten in het buitenland zoals bijvoorbeeld het in de zestiger jaren opgezette project bij Lejre, in de buurt van Roskilde in Denemarken werden ook in ons land prehistorische huizen nagebouwd, niet met het doel gegevens te verza-

ren zeventig wanneer vertegenwoordigers van het biologisch Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen met serieuze plannen voor een experimenteel archeologisch project komen. De wens was dat er een terrein zou worden gevonden waar experimenten op bouwkundig gebied konden plaatsvinden, met andere woorden waar reconstructies van prehistorische gebouwen konden worden gemaakt. Deze wens kwam voort uit het vrij grote aantal huisplattegronden, uit diverse fases van de

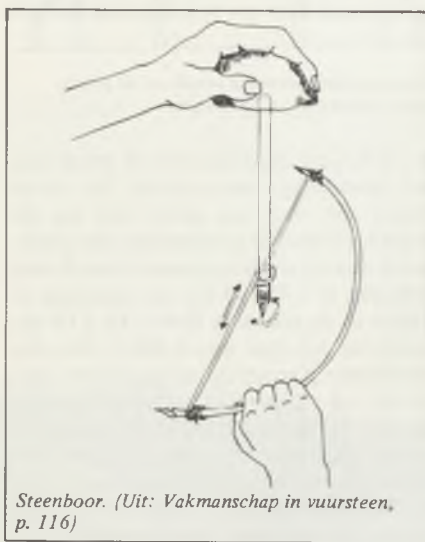
Het hanteren van een prehistorische bijl. (Uit: Vakmanschap in vuursteen, p. 118)

prehistorie, dat tot dan gevonden was en waarvan een driedimensionale interpretatie een veel beter beeld zou kunnen geven.

In de loop van de jaren zeventig wordt een geschikt terrein gevonden bij Orvelte, in de gemeente Westerbork. Het feit dat naast de wetenschappelijke waarde ook al de eventuele educatieve en mogelijk zelfs recreatieve functies van een dergelijk project werden onderkend, maakte Orvelte als vestigingsplaats uiterst geschikt. Dit dorp fungeerde namelijk al als museumdorp waardoor diverse voorzieningen beschikbaar waren en er een koppeling mogelijk was tussen de prehistorische en historische bewoning.

Voor het project werd een groot aantal onderzoeksmogelijkheden aangegeven, zowel op economisch als op technologisch gebied. Te noemen zijn bijvoorbeeld experimenten op het gebied van landbouwgewassen, bewerking van akkers, veeteelt maar ook de reeds genoemde prehistorische bouwkunde, aardewerktechnologie, metaalbewerking, vuursteenbewerking en in combinatie daarmee het maken en beproeven van verschillende werktuigen.

Niet alleen uit de opzet van het project te Orvelte maar ook uit de in 1978 opgerichte Stichting voor Experimentele Archeologie en Educatieve Vorming, waarbij verschillende vakarcheologen waren betrokken, blijkt de grotere belangstelling onder de professionele archeologen voor de experimentele archeologie. Helaas had de economische recessie haar invloed al doen gelden met alle nadelige gevolgen van dien.

Steenboor. (Uit: Vakmanschap in vuursteen, p. 116)

melen over de bouw, maar met het doel ze als uitvalsbasis te gebruiken voor met name de milieu educatie. Een project in het Apeldoornse bos (Schoolbiologisch Centrum, Apeldoorn) en één te Wilhelminaoord (Gem. School en Kindertuinen, Den Haag) zijn voorbeelden waar nog steeds met succes wordt gewerkt.

De experimenten die vanuit de vakarcheologie werden uitgevoerd waren sporadisch en hadden een meer incidenteel karakter. Eén en ander varieerde van het beproeven van vuurstenen pijlpunten tot het bouwen van aardewerkovens.

De kentering komt in het begin van de ja-

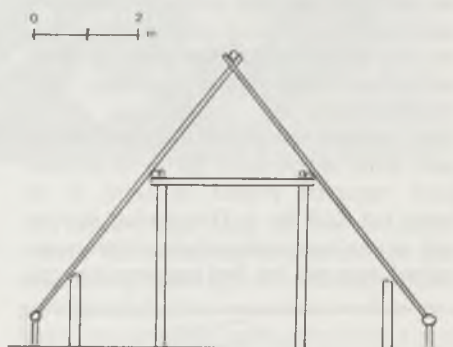

Plattegrond van de bij Hijken gevonden ijzer-tijdboerderij. Naar Harsema 1980.

De boerderij

In het kader van het project te Orvelte werden al voordat er van bouwkundige experimenten sprake was proeven gedaan met landbouwgewassen als emmer (een tarwe-soort) en huttentut waarvan het gebruik in de prehistorie bekend was.

Maar het meest in het oog lopend en nog steeds zichtbaar, zijn de bouwkundige experimenten waarmee in 1978 een begin werd gemaakt. Een korte beschrijving van deze experimenten en hun ontwikkeling wil ik hierbij geven.

Schematische doorsnede van de op de plattegrond gebaseerde reconstructie.

In 1978 werd begonnen met de bouw van een drieschepig woonstalhuis. Dit soort huizen zijn voor een groot deel van de Drentse prehistorie kenmerkend. De plattegrond waarop dit huis gebaseerd werd, was gevonden in 1972/73 bij een opgraving te Hijken in de gemeente Beilen. De C14 datering van het huis was ± 200 v. Chr. De betreffende plattegrond werd gekozen omdat er van vroegere of latere wijzigingen van de plattegrond van het gebouw geen sprake was, ook van verbouwingen leek geen sprake te zijn zodat alle gevonden sporen bij de bouw van de boerderij zouden moeten zijn ontstaan. Voorts komt het betreffende type woonstalhuis in geheel Nederland voor gedurende de laatste eeuwen voor het begin van onze jaartelling en was het een niet al te grote vertegenwoordiger van dit type (lengte ca. 16 m.). Het laatste was in verband met de bouwkosten van belang.

Overigens moet gezien het voorgaande niet gedacht worden dat er bij het project alleen op de Drentse situatie gerichte experimenten zouden kunnen worden uitgevoerd. De aanvankelijke bedoeling was om eventueel ook proeven met plattegronden uit andere delen van Nederland te nemen.

Het doel van de reconstructie van het woonstalhuis was onder andere inzicht te krijgen in de hoofdprincipes die bij de

bouw van een dergelijke boerderij een rol spelen, in de hoeveelheid materiaal dat met de bouw gemoeid zou zijn, in de mogelijke verbindingen tussen verschillende constructie-elementen, in de graad van moeilijkheid van de verschillende werkzaamheden en in de benodigde bouwtijd.

Voorts zou de boerderij ons iets kunnen leren over de resistentie tegen verschillende weersinvloeden en het noodzakelijke onderhoud. (Het laatste zal echter duidelijk gekoppeld moeten worden aan permanente bewoning zodat betrouwbare gegevens hierover niet te verwachten zijn. Immers spelende kinderen zouden in een bewoonde situatie niet op het dak lopen en daardoor het riet beschadigen, terwijl dat nu wel het geval is. Voorts vallen gebreken in een permanent bewoonde situatie veel eerder op en worden deze bijgehouden. En wat te denken van rookontwikkeling en het stallen van vee?)

De gekozen plattegrond kon in principe in vier elementen worden onderverdeeld:

- 1 vijf paar stijlen of staanders (gebinten)
- 2 de wand, bestaande uit kleine paalgaten
- 3 palen buiten de wand
- 4 palen langs de buitenzijde van de wand en voor wat betreft het stalgedeelte ook binnen de wand.

Op grond van deze gegevens en de bouw van historische boerderijen kon de reconstructie gemaakt worden. Als aanvulling hierop zijn bepaalde praktische punten, zoals bijvoorbeeld de dakhoeck van belang. Om een behoorlijke waterafstroming van een rieten dak of van een strodak te garanderen moet de dakhoeck minstens 45° zijn. Dit geeft gecombineerd met de plattegrond weer direct aanwijzingen over de hoogte van de wand.

Begonnen werd met de vervaardiging van de zwaardere elementen, de staanders met aan de bovenzijde hun dwarsverbinding in de breedterichting van het huis, en de platen (= lengtebalken) die de staanderparen (gebinten) in de lengterichting van het huis met elkaar verbinden. Ook de palen buiten de wand werden door een plaat met elkaar verbonden.

Nadat zowel de gebinten als de palen buiten de wand waren geplaatst kon de wandhoogte worden bepaald en kon de wand worden opgezet. Gezien de kleine paalgaten waaruit deze bestond moet deze uit vlechtwerk (van tenen), aangesmeerd met leem, hebben bestaan. Bij opgravingen zijn meermalen restanten van dergelijke wanden teruggevonden in de vorm van gebakken stukken leem met afdrucken van tenen. Gebakken leem kon ontstaan doordat een huis afbrandde.

Tegelijkertijd met de wand konden de sporen van het dak worden gemaakt. Deze rusten onderaan met een inkeping op de plaat

buiten de wand, ongeveer halverwege het dak op de plaat van de gebinten, terwijl ze boven met een nokbalk in de lengterichting van het huis met elkaar zijn verbonden. Door het dak te laten rusten op de plaat buiten de wand komt de voor weersinvloeden gevoelige lemen wand onder het dak te liggen en wordt beschermd. Voorts worden bewegingen van het dak, bijvoorbeeld door windstoten, niet op de wand overgebracht.

De vlechtwerkwand werd met plaatselijk gedolven leem aangesmeerd, terwijl het dak gedeeltelijk met stro en gedeeltelijk met riet werd gedekt. Stro lijkt meer aangemelijk als dakbedekking omdat dit materiaal voorhanden was terwijl riet, getuige pollendigrammen, niet zo makkelijk beschikbaar zal zijn geweest. De keuze van riet werd noodzakelijk omdat door de moderne landbouwmethode goed dakstro nauwelijks meer te krijgen is.

Voor de grotere verbindingen werd de pen-en-gatverbinding gebruikt, die, getuige vondsten in ieder geval in de Bronstijd in Drenthe, en buiten Drenthe al in het Neolithicum, bekend was. Waar mogelijk werden gaffels als verbindingsmogelijkheid benut. Voor het vastzetten van de verbindingen werd touw gebruikt.

Afgezien van enkele kleine technische details kan gesteld worden dat dit huis uitstekend bestand is tegen verschillende weersinvloeden. De beschut staande wand behoeft tot nu toe nog geen onderhoud. Alleen het dak is enkele malen gerepareerd maar dit was meer te wijten aan vernielingen dan aan normale 'slijtage'.

Na de bouw van het woonstalhuis werd in 1979 de bouw van een aantal spiekers aangepakt. Het woord spieker is afgeleid van spicarium, wat graanopslagplaats betekent. Bij een geringe overproductie kon men zich niet permitteren dat een deel van de graanvoorraad door muizen en ratten werd opgevreten zodat er dus een muisvrije ruimte voor de opslag gemaakt moest worden. Voorts is een bijkomend voordeel van opslag buiten de boerderij, de vermindering van brandgevaar, althans voor de graanvoorraad. Brandde een boerderij af dan bleef de graanvoorraad in ieder geval gespaard.

De doelstelling van de reconstructie van spiekers ligt natuurlijk voor de hand: Hoe bouw je een muisvrije ruimte? Bij opgravingen worden spiekers uit de IJzertijd teruggevonden als vierkant, maar soms rechthoek, van vier paalgaten. Bij één constructie werd gekozen voor een glad afgewerkte

lemen bak van $\pm 2 \times 2$ m op vier palen, afgeschermd door een dak van stro. Bij proefnemingen bleek de gebouwde spieker niet muisvrij te houden, zodat we voor in de prehistorische situatie niet aan een dergelijke constructie hoeven te denken. Eén en ander illustreert goed dat ook een 'niet geslaagd experiment' iets bijdraagt tot onze kennis.

Naast een oven in 1979 werd in 1980 met medewerking van leden van het NJBG een zogenaamde hutkom gereconstrueerd. Daarna zijn echter geen verdere experimenten meer uitgevoerd, afgezien van onderhoud aan de boerderij. De reeds eerder genoemde economische recessie speelde daarbij de grootste rol.

Andere experimenten

Wel worden sindsdien op verschillende plaatsen archeologische experimenten uitgevoerd maar alle met een educatief doel (Apeldoorn, Wilhelminaoord en Eindhoven) of zoals de bouw van een Bronstijd huis tijdens de Floriade in Amsterdam, met een meer recreatief oogmerk. Kleinere experimenten zoals onderzoek naar vuursteenbewerking en aardewerkfabrikage

Het gereconstrueerde woonstalhuis en een drietal reconstructies van spiekers, waarvan 1 met aardewerkoven, bij Orvelte. (Foto: Provinciaal Museum van Drenthe)

M.b.v. NIBG leden gemaakte reconstructie van een hutkom te Orvelte. (Foto: Provinciaal Museum van Drenthe)

worden in Nederland sinds 1980 nog wel vanuit de wetenschappelijke optiek uitgevoerd, maar van een meer grootschalig onderzoek van langere duur is geen sprake, laat staan van een aanvankelijk voorzien Archeologisch Centrum, waarvoor het project te Orvelte wel als een aanzet werd gezien.

Zonder op al te veel tenen te willen trappen lijkt mij deze ontwikkeling niet wenselijk omdat op deze manier de wetenschappelijke basis voor de nu uitgevoerde experimenten, althans waar het de experimenten uit de educatieve sector betreft, totaal ontbreekt. Alle initiatieven zijn zonder twijfel met de beste bedoelingen opgezet maar in de praktijk blijkt maar al te vaak dat anachronismen, niet verantwoorde werkwijzen of gebruik van materialen geromantiseer en verkeerde interpretaties nogal eens voorkomen.

Dat de experimenteel archeologische projecten zich in de huidige opzet eigenlijk niet met geschiedenis, maar met milieu-educatie bezighouden is daarvoor geen excuus. Beperken we ons nog even tot archeologie en educatie dan blijkt deze situatie niet alleen betrekking te hebben op de experimentele facetten van de archeologie. De lerarenopleidingen houden zich weinig met archeologie bezig en de geschiedenis-methodes vertonen bijzonder hinderlijke gebreken. In het artikel van J. Brakke, eveneens in dit nummer, zult u daarvan enkele voorbeelden aantreffen.

mentele archeologie, dan kunnen we dus constateren dat er weinig activiteiten meer plaatsvinden. De nadelen daarvan werden reeds geschetst.

Wat betreft het toekomstig beleid is het eigenlijk zonder meer noodzakelijk dat het experimenteel archeologisch gebeuren in Nederland gestructureerd gaat worden, niet alleen ter wille van de mogelijkheden tot wetenschappelijk onderzoek maar ook voor een meer verantwoorde presentatie aan het onderwijs. Een gecombineerd centrum waarin én wetenschappelijk onderzoek én educatieve c.q. recreatieve doelen zouden kunnen worden nagestreefd, lijkt daartoe de beste oplossing.

Op educatief terrein zouden daarnaast om praktische redenen een aantal regionale centra actief moeten zijn. Deze centra zouden hun gegevens weer kunnen betrekken bij het onderzoekcentrum.

Literatuur

- J.R. Beuker, *Vakmanschap in vuursteen*. Assen 1983.
J. Coles, *Experimentele archeologie*. Groningen 1975.
H.O. Hansen, *Verslag van een studiereis door Nederland*. Lejre, 1982.
O.H. Harsema, De reconstructie van een ijzertijdhuis bij Orvelte, gem. Westerbork, in *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 97. Assen 1980.

Werken met het verleden of 10 jaar experimenteren met archeologische onderwijsprogramma's

J. Brakke

Jaap Brakke is hoofd van de educatieve dienst van het Drents Museum in Assen. In dit artikel vertelt hij wat het museum op educatief gebied te bieden heeft betreffende de prehistorie en hij geeft een overzicht van de manier waarop men hiertoe in Drente gekomen is. In tegenstelling tot andere Nederlandse musea heeft men in Assen ervoor gekozen de leerlingen iets te laten ervaren van de prehistorie door er zelf mee om te gaan.

Tot voor 2 decennia vertoonden het geschiedenisboek en de inrichtingen van de diverse musea, waar het de prehistorie betreft, een opvallende gelijkenis. Er werd een 'verhaal' verteld over 'potten en pannen' uit een verleden, waarbij de typologische analyse het enige uitgangspunt was. Uiterlijke, morfologische en stylistische kenmerken van de gevonden prehistorische 'rareiteiten' bepaalden voor vele generaties het beeld van het verre verleden. De geschiedenis-methodes en de archeologische presentaties volgden hierin zeer getrouw de standaardwerken over de prehistorie. Handboeken die geschreven waren door dat handjevol enkelingen, die zich tot WO II op wetenschappelijke wijze met de bestudering van dat verre verleden bezig hielden, zoals Byvanck, Bomers, Busch, Van Giffen en Brunsting.

Hierdoor werd en wordt helaas nog steeds een beeld opgeroepen, dat gezien vanuit ons huidige kennisniveau, menig deficit vertoond. Tegen het eind van de 50-er jaren komt de archeologische wetenschap in een stroomversnelling. Enerzijds doordat er onder andere door stadsuitbreiding, wegenaanleg en ruilverkaveling veel archeologisch onderzoek (opgravingen) moest worden verricht, dat een veelheid aan nieuwe informatie en inzichten opleverde, en anderzijds doordat er bij archeologen belangstelling ontstaat voor de mogelijke betekenis van experimenteel onderzoek bij de verdere bestudering van de prehistorie. In Lerje ('64) bij Roskilde in Denemarken en in Avoncroft ('69) in Engeland komen de eerste Europese centra voor expe-

rimenteel onderzoek. Het aldaar gestarte onderzoek had vooral betrekking op de technologische aspecten van de materiële cultuur en op de ecologische prehistorische facetten van de agrarische bestaansbasis in de prehistorie.

De uitkomsten van dit onderzoek werpen niet alleen een ander licht op het verre verleden, ze maken het voor het eerst mogelijk de prehistorie vanuit een andere optiek dan die van de 'potten en pannen' te benaderen. Een ontwikkeling die, gelet op de sedert het einde van de 60-er jaren verschenen geschiedenis-methodes, helaas bijna geheel aan de auteurs van de schoolboeken is voorbijgegaan.

Alle reden voor de in 1975 opgerichte Educatieve Dienst van het Drents Museum, het museum met één van de grootste en belangrijkste collectie prehistorica, te gaan en blijven zoeken naar wegen en methodes om de overdracht van archeologische informatie aan een jong publiek ingrijpend te verbeteren.

Voorgeschiedenis

De aloude begrippen 'innerlijke rust' en 'beziinning', waarmee de museumbezoekers vanaf 1920 decennia lang in Nederland de functie van hun museum voor het publiek beschrijven, zijn omstreeks het midden van de jaren '70 nog altijd van toepassing op het Drents Museum.

Het beeld, dat de bezoekers krijgen van het verleden wordt enerzijds bepaald door de 'sfeer van voornaamheid', die de stijlkamers in het Ontvangershuis ademen — men waant

zich op bezoek bij een deftige familie in de 18e eeuw — en anderzijds door het onbegrijpelijke en geheimzinnige gevoel, dat men krijgt bij het bekijken van de in een ander deel van het museum uitgestalde prehistorische voorwerpen, met als 'griezelig' hoogtepunt de veenlijken.

Het museum aan de Brink in Assen is daarmee een belangrijke toeristische trekpleister. Leuk voor de VVV, maar de twee medewerkers van de educatieve dienst willen meer dan alleen het rondleiden van (school-) groepen door de opstellingen.

Vanaf het begin van hun bestaan (beginjaren '50) hebben vrijwel alle educatieve diensten in musea zich bezig gehouden met het begeleiden van groepen. Eveneens vanaf het begin waren dit overwegend schoolgroepen, die in het kader van het jaarlijkse uitje ook eens een museum wilden 'mepikken'. De vrijblijvendheid van die bezoeken werd vaak geïllustreerd door het feit, dat men bij zo'n bezoek graag het hele museum wilde zien en daar liefst — vanwege het daarop volgende recreatieve onderdeel als speeltuin, bos of strand — niet te lang over wilde doen.

In deze door velen als onbevredigend gevoelde situatie kwam evenwel langzaam verandering. Mede op verzoek van die scholen, die het museumbezoek in hun lesprogramma's wilden inbouwen, gingen de meeste educatieve diensten ertoe over, het bezoek te beperken tot één afdeling of tot een op dat moment aanwezige tijdelijke expositie.

Een aantal educatieve afdelingen van musea zoals die van het Haags Gemeentemuseum, het Frans Halsmuseum, het Centraal Museum in Utrecht en het Van Abbemuseum gingen nog een stap verder. Zij introduceerden het fenomeen 'educatieve tentoonstelling' en ontwikkelden speciale onderwijsprogramma's die in aparte lesruimtes werden gegeven. Exposities en programma's die zonder uitzondering betrekking hadden op de beeldende kunst en hieraan gelieerde werkterreinen. Archeologie en geschiedenis bevonden zich in dit kader, mede gelet op de gegevens in de beide publikaties van de CMLGS i.a. *'Museum en geschiedenisonderwijs'* en *'Archeologie en geschiedenisonderwijs'* (Ministerie van O en W en Staatsuitgeverij 1978) educatief-museologisch gezien in het prenatale stadium.

Kortom, wij in Drente, hadden geen lichtende voorbeelden om ons aan te spiegelen bij het streven de archeologie inzichtelijker dan voorheen over het voetlicht te brengen.

Zwaar leunend op de methodisch/didactische ervaringen van collega's van de hierboven genoemde musea, opgedaan met beeldende-kunst-onderwerpen en gebruik makend van een in 1974 door drs. O.H. Harsema en drs. S. Bottema (Biologisch-

Archeologisch Instituut RU Groningen) opgesteld plan voor de stichting van een veldstation voor experimenteel biologisch-archeologisch onderzoek in Drente, hebben wij in 1975 een project ontwikkeld om in een buitencentrum een aantal experimenten uit te voeren rondom de praktische reconstructie van een boerderij uit de Trechterbekercultuur met toebehoren (± 2700 v.Chr.).

De boerderij eind mei 1976.

Hierbij stond voor ons niet centraal, dat een dergelijk experiment een belangrijk aantal kwantitatieve gegevens zou kunnen opleveren, maar wij wilden, gebruikmakend van de technieken en methodes van de experimentele archeologie, onderzoeken of het — werkend vanuit de doe-sfeer — mogelijk was aan basisscholieren (klas 5 en 6) en brugklassers een min of meer compleet beeld te verschaffen over een periode uit de prehistorie. Met andere woorden; hier werd niet de prehistorische wetenschappelijke ingang genomen, maar zou getracht worden het verre verleden vanuit het zelf doen, het zelf beleven, te benaderen.

In een ambtelijke nota, waarmee het museum bij zijn broodheren, het College van Gedeputeerde Staten van Drente intern geld wist los te peuten (het Drents Museum is een provinciale dienst) voor dit experiment werd het doel als volgt omschreven:

'Voor zeer veel mensen is het bijzonder moeilijk een goed totaalbeeld van de prehistorie te verkrijgen als men uitsluitend af

moet gaan op wat er in de verschillende musea is tentoongesteld. Hoe goed de opstelling van de eigen collectie van het Drents Museum ook moge wezen, toch zal het voor een bepaald deel van het publiek (met name de scholieren) altijd erg moeilijk blijven, achter de tentoongestelde voorwerpen, de prehistorische mens te zien. Het gaat allemaal pas leven als ze met in onze ogen primitieve middelen zelf een 'prehistorische pot' kunnen vormen en vakken, een stuk steen bewerken, een totale boerderij reconstrueren. Uitgaande van de ervaringen in een dergelijk project opgedaan, is het zinvoller een archeologische expositie te bekijken, men is dan in staat de getoonde voorwerpen in een (zelf beleefde) context te plaatsen.

Deze overwegingen hebben er toe geleid dat binnen het museum al geruime tijd over de hier voorgaande problematiek werd gefilosofeerd.'

En dan volgde het geheel uitgewerkte plan, wat ik de lezer maar zal besparen. Wat daar instond, wordt uit het vervolg wel duidelijk.

Het start-experiment

Ongeveer gelijktijdig met de behandeling van de hiervoor genoemde krediet-aanvraag (augustus 1975) werden wij door de heer J. Wartena (van de Haagse Stichting Scholen en Kindertuinen in Wilhelminaoord) benaderd met de vraag of wij in staat waren op korte termijn een lang lopend prehistorisch programma te ontwerpen. Een kans die wij natuurlijk met beide handen hebben gegrepen.

Het project 'Een dag uit het leven van een hunebedbouwer' is, na een winter van voorbereidingen, in april daarop volgend van start gegaan; voorbereidingen die zowel van technische inhoudelijke als van organisatorische aard waren. Waar haal je hout voor het huisskelet vandaan? Hoe kom je aan vlechtmateriaal en leem voor de wanden? Wat gebruik je als bindmateriaal? Spijkers hadden ze in die tijd immers niet. Maak je het aardewerk van klei of van leem en hoe zag er 2700 j. v. Christus een oven eruit? Kunnen kinderen van die leeftijd het zware werk wel aan en welke veiligheidsmaatregelen moeten er genomen worden? Hoe introduceren we leerstof, wat moeten ze eerst echt weten? Wat doe je 'klassikaal' en wat in sub-groepen? Kun je in één dag wel een goed totaaloverzicht geven en krijgen de deelnemende klassen in april in relatie tot de klassen in september niet een te rudimentair beeld van één en ander. En wat is de relatie tussen het project en de leerstof op school. Vragen en problemen kortom, die om een oplossing vragen.

Om er voor te zorgen, dat ook de eerste groepen een idee kregen van de complete

kleio

nummer 6/85
pagina's 14 en 15

boerderij en omgeving is er een 1:20 model gemaakt en is een deel van de te reconstrueren boerderij inclusief een stuk van de omheining door medewerkers van het museum neergezet. Besloten werd verder om uit veiligheidsoverwegingen in een deel van de basisconstructie toch spijkers te gebruiken. Ook kwam er een gedetailleerd uitgewerkt opdrachtenschema, inclusief een schema voor het maken, drogen en bakken van het aardewerk (een proces van 4 weken).

'Een dag uit het leven van een hunebedbouwer' zag er in z'n definitieve vorm in het kort als volgt uit:

Het project werd voorafgegaan door een schriftelijke voorbereiding van leerkrachten en begeleiders waarin een aantal inhoudelijke en praktische aspecten van het project worden behandeld – herlezing na acht jaar deed mij het schaamrood naar de kaken stijgen –. Er werd van uitgegaan dat de leerkrachten en docenten de stof met hun klassen hadden voorbereid (was dus bijna nooit het geval). De leerlingen kregen een korte – zeer traditionele – inleiding op het onderwerp, waarna de klas op de fiets de acht kilometer verderopgelegen hunebedden bij Havelte 'in situ' ging bekijken.

Bij de hunebedden werd ingegaan op de bouw en de herkomst van de reuzenflinten, immers deze hunebedden liggen in een, geologisch gezien, interessante omgeving. Dat de tweede ijstijd én het materiaal voor de megalietgraven – en de grondstof voor de gereedschappen (vuursteenknollen) naar Drente had gebracht kon door de aanwezigheid van een stuwwal duidelijk worden getoond. Het kostte daarna niet veel moeite uit te leggen hoe de hunebedden zijn gebouwd en hoe het landschap er toen moet hebben uitgezien.

Na de lunch kon de bouw van de boerderij beginnen. Een groep maakte aardewerk, een andere groep ging verder met de bouwwerkzaamheden aan de boerderij en omheining en een derde groepje hield zich bezig met de ovenbouw. Bij elke activiteit waren voor de leerlingen foto- en tekeningmappen beschikbaar als naslagwerk. Na ongeveer anderhalf uur werden de groepen gewisseld. Het buitengebeuren was, mede door de veelheid aan 'klussen' voor de kinderen een spannend onderdeel. Om 5 uur brak dan het moment aan, dat de klas weer bij elkaar kwam voor het allerspannendste: het aansteken van de oven, wat altijd gepaard ging met een enorme rookontwikkeling.

Als de oven eenmaal lekker brandde en met plaggen toegedekt kon worden, vond de evaluatie plaats, na het avondeten gevolgd door een kampvuur bij de boerderij (toen in juni het dak erop zat, natuurlijk binnen) waar projectleider Wartena een (wetenschappelijk verantwoord) verhaal vertelde over 'Een dag uit het leven van een hunebedbouwer'.

Vullen van de oven.

De brandende oven voor het toedekken.

Op vrijdag werd dan nog de inmiddels uitgebrande en afgekoelde oven opengemaakt en kon het aardewerk dat vier weken eerder door een andere klas was gemaakt, worden bekeken.

Vervolg

De resultaten van dit loodsproject waren boven verwachting. Een onderzoek van een aantal studenten onderwijskunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen toonde aan dat leerlingen van een aantal Drentse proefscholen die aan dit project hadden meegedaan, in het Drents museum wezenlijk anders en langer naar de prehistorische voorwerpen keken, dan hun medeleerlingen uit

de parallelklassen die het buitenproject niet hadden gevolgd.

Een na vijf maanden met een aantal leerlingen uitgevoerd herhalingsonderzoek bevestigde deze conclusie. Ook toen nog konden leerlingen uit de eerste groep bijna het gehele 'verhaal' met eigen woorden vertellen, terwijl de jongeren uit de tweede groep zich van het museumbezoek nog nauwelijks iets konden herinneren. Redenen genoeg voor ons, vervolgens te gaan zoeken naar wegen en mogelijkheden een dergelijke activiteit ook binnen de school- en museummuren uit te voeren.

In samenwerking met de Openbare scholengemeenschap in Hoogeveen is dan ook een vervolgproject ontwikkeld. Op een braakliggend stuk grond naast de school waar de museummedewerkers eerst voorwerpen in de grond 'gestopt' hadden, is een opgraving in scène gezet.

Na de eerste 'vondst' en het 'telefoontje' met de 'vondstmelding' naar het museum in Assen is op het terrein onder leiding van een 'echte' archeoloog volgens de regelen der kunst een opgraving gepleegd. De vondsten zijn in kaart gebracht en met gebruikmaking van de kennis van de archeoloog zijn de leerlingen aan het reconstrueren geslagen, zowel tijdens de aardrijkskunde- en geschiedenislessen als tijdens de uren bestemd voor de expressievakken. Het geheel mondde uit in een tentoonstelling – inclusief modellen en tekeningen – in het schoolgebouw. Voor de leerlingen wederom een spannende en leerzame gebeurtenis, maar met dezelfde problemen voor de educatieve dienst als het eerste project: te arbeidsintensief, een te laag kwantitatief rendement, nauwelijks door geschiedenisdocenten zelf uit te voeren en nauwelijks

of geen aansluiting met de door de scholen gehanteerde methodes.

'Werken met het verleden'

Het onderzoek naar nieuwe mogelijkheden en manieren om aan basisscholieren en brugklassers een min of meer compleet beeld te verschaffen over de prehistorie door gebruik te maken van de technieken en methodes uit de experimentele archeologie, had meer dan voldoende gegevens opgeleverd om op door te bouwen. Er moest 'alleen' nog een oplossing gevonden worden voor het rendementsvraagstuk. Tot op dat moment (1979) konden helaas nog slechts een gering aantal klassen aan dergelijke projecten deelnemen.

In overleg met geschiedenisdocenten uit Drente is toen het programma 'Werken met het verleden' ontstaan, waarin alle doe-activiteiten uit de twee projecten, behalve de boerderijbouw, waren geïntegreerd.

In een tweetal speciaal daartoe ingerichte ruimtes in het museum konden leerlingen na een globale inleiding zelf aan het werk met steen- en leerbewerking, spinnen en weven, aardewerkvervaardiging, boerderijreconstructies met modellen, graan malen enz. Een project dat minimaal honderd minuten en maximaal tweehonderd minuten duurde en dat zowel globale als zeer specialistische leerstofgegevens kon overdragen en dat geschikt was voor zowel de brugklassen van het voortgezet onderwijs als bijvoorbeeld voor het derde jaar van de nieuwe lerarenopleiding. Het was een fraai stuk werk waaraan kosten nog moeite waren gespaard en waarvoor de museumarcheologen zelfs echte artefacten hadden afgestaan om in de hand te nemen. U en wij zouden het dan wel weten: zo snel mogelijk hierop inschrijven nietwaar?

In 1981 hebben wij 'vier' programma's verzorgd, drie voor de Rijks-Pabo uit Meppel en één voor de vijfdejaars VWO-leerlingen van een scholengemeenschap uit Weert. Werken in het museum was voor de geschiedenisdocenten klaarblijkelijk toch een te onbekend gegeven. Zelfs die docenten die bij de voorbereiding waren betrokken, zijn niet met hun klassen naar het museum gekomen, terwijl het project bijna geheel voldeed aan hetgeen Marianne Langenbach e.a. in het historisch-didactisch cahier nummer vier, aan wenken, ideeën en lesmodellen hebben omschreven.

De scholen kwamen natuurlijk met hun brugklassen toch wel naar het museum, maar dan om deel te nemen aan de zeer traditionele inleiding 'Terug in de tijd' (prehistorie) die al vanaf 1975 op het programma stond. Een traditionele frontale lesituatie met 'lichtbeelden' gevolgd door een bezoek aan de archeologische opstelling.

Wat hadden wij fout gedaan?

Gesprekken met onderwijsgeveenden maakten dit al snel duidelijk. Het voornaamste probleem bleek de beschikbare tijd te zijn! Het museumbezoek mocht beslist niet langer duren dan twee keer vijfenveertig minuten (inclusief een rondgang door de afdeling prehistorie), anders kregen de geschiedenisdocenten moeilijkheden bij de planning en organisatie van een dergelijk museumbezoek voor hun klassen.

'Werken in het verleden' in het museum werd omgebouwd en kwam in augustus 1983 als 'het brugklasproject archeologie' op het programma te staan en ditmaal met succes. In het schooljaar 1984-1985 schreven er al meer dan honderdvijftig klassen op het project in.

Het brugklasproject archeologie

In een speciaal ingerichte ruimte wordt dit project nu verzorgd. Een project waarin de resultaten van alle experimenten zijn opgenomen en waar de zelfwerkzaamheid van de leerling centraal staat. Het hoofdverhaal wordt verteld met dia's. De normale volgorde van dia's kan worden onderbroken om door middel van een keuzediaprojector in te kunnen gaan op vragen van de leerlingen. Dit laatste gebeurt dan aan de hand van opnames van experimenteel-archeologische activiteiten die wat meer achtergrond kunnen verschaffen over menselijke handelingen en technologische aspecten.

Hetzelfde geldt voor videoprojectie. Waar gewenst kunnen videobeelden worden getoond ter visualisering van het dan aan de orde zijnde onderwerp. Deels wordt hier gebruik gemaakt van eigen opnames en deels van antropologisch materiaal, over nu nog in de steen- en ijzertijd levende volken. Er zijn een groot aantal echte en experimenteel vervaardigde artefacten die van hand tot hand kunnen gaan en een immense tijdbalk, die zowel een chronologische indeling bevat als een twaalfal nieuw geschilderde 'schoolplaten' die de diverse periodes op macro- zowel als micro-niveau inzichtelijk en wetenschappelijk verantwoord tonen.

Tijdens het programma worden voorwerpen in en naast deze tijdbalk geplaatst en wordt het verre verleden langzaam maar zeker een coherent geheel.

Er zijn verder modellen aan de hand waarvan diverse deelonderwerpen toegelicht en verduidelijkt kunnen worden. Zo zijn er onder andere boerderijmodellen, een steenboor, spintollen, een weefgetouw, pijl en boog, een demontabel hunebed, maatstenen enz. Het bezoek aan de prehistorische afdeling geschiedt weer met gebruikmaking

kleio

van vragenlijsten, tradioneel. Deze vragenlijsten kunnen door de docenten naderhand op school gebruikt worden voor een klassikaal evaluerend gesprek over het museumbezoek.

Verder krijgt iedere klas ook een aantal gedrukte tijdbalken mee, alsmede plakstrookjes met afbeeldingen. Deze illustraties zijn zó uitgevoerd dat de leerlingen al plakkend meteen zien of zij het wel goed doen.

Na bijna tien jaar experimenteren ontstaat nu eindelijk een voor het onderwijs bruikbaar en inpasbaar archeologisch project. Een project echter waar nog het één en ander aan ontbreekt.

Evaluatiemateriaal

In het begin heb ik het al aangeduid. Er is bijna geen enkel schoolgeschiedenisboek dat een goed en wetenschappelijk verantwoord overzicht over de Nederlandse prehistorie geeft.

De schrijvers geven óf – vergeeft u mij voor een keer de nu volgende generalisering – informatie over De Donau- en Cro-Magnonmensen die in geen enkel opzicht te vergelijken zijn met onze Neanderthalers, rendierjagers en eerste boeren óf ze doen de

Nederlandse prehistorie in een aantal nietszeggende pagina's af óf, en dat is erger, ze verkopen onzin.

De methode 'Op zoek naar vroeger' (basis-onderwijs) is hiervan het meest schrijnende voorbeeld. In het hoofdstuk over rendierjagers bijvoorbeeld staat een tekening waarop half naakte jagers staan, jagers die in een toendraklimaat aan de kost moesten komen! In de ijzertijd komen blijkens weer een andere tekening al kippen voor, maar de grootste blunder staat in het hoofdstuk over de Franken. In het Centraal museum in Utrecht staat een schip uit die tijd en de onderdelen van dat schip worden voor expositiedoeleinden bijeengehouden door een ijzeren frame, anders was er niets meer dan een hoop planken te zien. In een tekening zie je dat schip op de woelige baren, inclusief het ijzeren steunframe! En dit zijn nog maar een paar voorbeelden. In totaal hebben we tijdens een lange bulderende lachaanval in dertig minuten meer dan honderd pertinente onjuistheden en grove fouten ontdekt.

En denkt u nu maar niet, dat dit bij het voortgezet onderwijs niet voorkomt. Er is bijna geen methode zonder storende fouten, onvolledigheden of onjuiste vergelijkingen, uitgezonderd traditionele school-

boeken als 'Wereld in wording' waarin men van de 'potten en pannen-optiek' uitgaat.

Voor het Drents Museum alle reden om zelf een schoolboek in productie te gaan nemen, goede diaserie te maken, videotapes uit te lenen en knippapieren te drukken.

Echt werken met het verleden kan heus wel beginnen bij het begin, bij die Neanderthaler, die bij voorbeeld zo'n zestigduizend jaar geleden bij Anreep zijn vuurbijl in de Drentse bodem achterliet.

Het verre verleden, een periode met toekomst.

Literatuur

P.F.M. Fontaine e.a., *Historisch-didactische cahiers nummer 3 – Schoolboekanalyse*. Groningen 1980.

M. Langenbach e.a., *Historisch-didactische cahiers nummer 4 – Werken in het museum*. Groningen 1981.

F.H. Hansen e.a., *Museum and Education*. København 1982.

Piet Nieuwboer, *Overzicht van Educatief materiaal in Nederlandse Musea*. Leiden 1984.

Archeologische activiteiten

De experimentele archeologie biedt de gelegenheid aan den lijve te ondervinden wat het betekende om te leven in de prehistorie. De mate waarin dat inleven nog verantwoord is, blijkt een twistpunt onder experimentele archeologen. In het artikel van J. Beuker kunt u daar iets over lezen.

Bij de hieronder volgende mogelijkheden heeft u de zaak grotendeels zelf in de hand: gewoon de fantasie niet op hol laten slaan... Maar misschien is dat juist wel leuk, en didactisch verantwoord.

Stichting Prehistorisch huis - Eindhoven

De kennis van en waardering voor de eigen prehistorie kent zo'n grote vlucht, dat de meest recente methodes steeds meer plaats inruimen voor tekst en illustraties betreffende dit stuk verwaarloosde eigen geschiedenis. Langzamerhand worden het hoofdstukken van gelijke waarde als die over Mesopotamië, Grieken en Romeinen. Ook de

illustraties evolueren van grottekeningen en dode museumstukken naar foto's van nederzettingen in volle bedrijvigheid. Onze voorouders worden in hun dagelijkse leven gesitueerd.

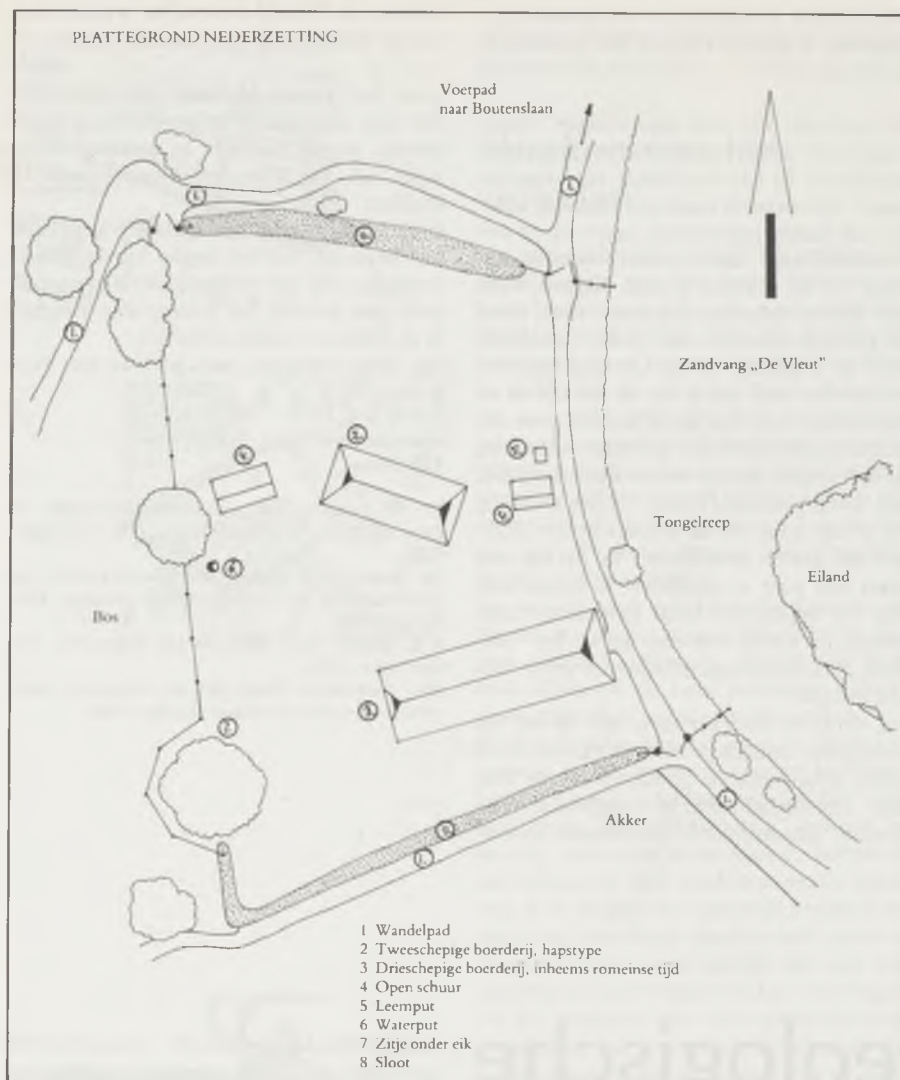
De eerste stoot in die richting werd gegeven door buitenlandse initiatieven, maar de laatste jaren is in eigen land druk geëxperimenteerd in die richting. In Eindhoven startte in mei 1983 de bouw van een Kempijse IJzertijdnederzetting. Nieuw voor Nederland is de combinatie tussen weten-

schappelijk verantwoord reconstrueren, educatief gebruik en recreatief toegankelijk blijven.

De Stichting Prehistorisch Huis Eindhoven' (SPHE) begon de bouw op een zo wetenschappelijk verantwoord mogelijke manier. Er werd gewerkt met werktuigen en materialen, die in Brabant aanwezig waren in de Prehistorie. Na twee bouwjaren is de eerste leefeenheid af. Ze bestaat uit een boerderij, schuur en bijgebouwen. Het geheel is gebouwd op basis van opgravingsgegevens te Oss, ca. 500 vóór Chr., ons verstrekt door het Instituut voor de Prehistorie te Leiden. Een tweede leefeenheid wordt eveneens gebouwd op opgravingsgegevens uit Oss, uit de periode ca. 50 vóór Chr.

Opgravingsgegevens die in archieven, musea of boeken hun neerslag krijgen, komen in de nederzetting tot nieuw leven. Wetenschapsmensen volgen de ervaringen bij de bouw en opzet op de voet. Vele belangstellenden en toeristen komen langs. Toch is de hoofdbedoeling van de SPHE een verblijfplaats te bieden aan studenten en leerlingen, die hun boekenkennis in praktijk willen brengen. Zij kunnen ervaren wat het betekent om te wonen 'als in de IJzertijd'.

PLATTEGROND NEDERZETTING

Onder het motto 'Leren door Doen' leven zij zich het best in, wanneer zij na een voorbereiding op school een meerdaags verblijf in de nederzetting meemaken. Er is een groot verschil tussen de voorbereiding van een basisschoolklas, een voortgezet onderwijsgroep of een HBO-gezelschap. Voor de basisschool is er een speciaalpakket voorhanden, bruikbaar in de klas.

Voor het voortgezet onderwijs bieden de recentste methodes een steeds betere inleving in de prehistorie. In deze voorbereidingsfase op school kan de SPHE de interesse helpen verhogen door presentatie van een diaserie en te zijner tijd een video-opname. Ook worden de begeleidende docenten ingewerkt door een dagverblijf op de nederzetting.

Na de lessencyclus komen de leerlingen aan den lijve ondervinden hoe onze voorouders hebben geleefd. Omdat inleving enige tijd vergt, is een meerdaags verblijf van groot belang. Ook docenten hebben tijd nodig om uit de 20e eeuw te stappen; om te werken zodat er eten op tafel komt, of om een

bijl en een hak te hanteren. Iedereen moet wennen aan de brandende oven, de soepketel of het onwillig schaap. Belangrijk is het te ervaren dat alleen samenwerken leidt tot overleven. Leven in een prehistorisch dorp is samenleven of omkomen.

Tot de vele activiteiten behoren de dagelijkse zorgen voor het eten, het verzamelen en klaarmaken van groenten, het malen van graan en het verwerken tot deeg voor brood, het hakken van hout en het stoken van ovens. De prehistorische boer kende het seizoenwerk zoals het bouwrijp maken van akkers, het zaaien, wieden, oogsten, dorsen en opslaan van hooi, stro en riet. Daarnaast wordt veel aandacht geschonken aan het werken met klei en leem, het vlechten met riet en wilgetenen, het bewerken van huiden, wol of vlas, het bouwen van ovens en het maken van vuur. Leerlingen leren oefenen in de vele textiele vaardigheden, die onze voorouder al kende: spinnen, weven, keperweven, bandweven, sprang, kaartweven en wol verven.

Overnachten is niet alleen een indrukwekkende belevenis voor velen maar een onderdeel van de vele impressies, die de geschiedenis tot leven brengen. Een midzomernachtfeest, een offer om regen of vruchtbaarheid opent nieuwe inzichten over de cultuur van mensen, die te lang onder het begrip barbaren, heidenen of primitieven bekend stonden. De eerbied voor de prestaties van deze mensen en van de meeste volkeren, die nu nog op vergelijkbare wijze dicht bij de natuur leven, groeit met het uur.

HBO-studenten hebben ruimere mogelijkheden tot vakkenintegratie in de voorbereidende fase. Zo kunnen Pabo-studenten in het programma gemakkelijk een prehistorisch project effectueren, waarvan naast geschiedenis ook aardrijkskunde, cum, biologie, expressievakken en intercultureel onderwijs deel uitmaken. Hun komst is niet alleen zinvol voor hun eigen opleiding. De SPHE biedt ook stagemogelijkheden aan voor studenten, die met kinderen actief willen zijn op de nederzetting of de kinderen willen observeren in hun activiteiten. Als afstudeeronderwerp biedt dit 'Leren door Doen' grote mogelijkheden. Er is tevens lesmateriaal voor basisschoolkinderen ter studie voorhanden.

De ervaring leert dat sommige scholen een meerdaags verblijf niet kunnen realiseren. De SPHE biedt aan die scholen de mogelijkheid om te reserveren voor één dag of voor een dagdeel. De activiteiten worden aan dit kort tijdsbestek aangepast. In overleg met de school wordt het programma gemaakt.

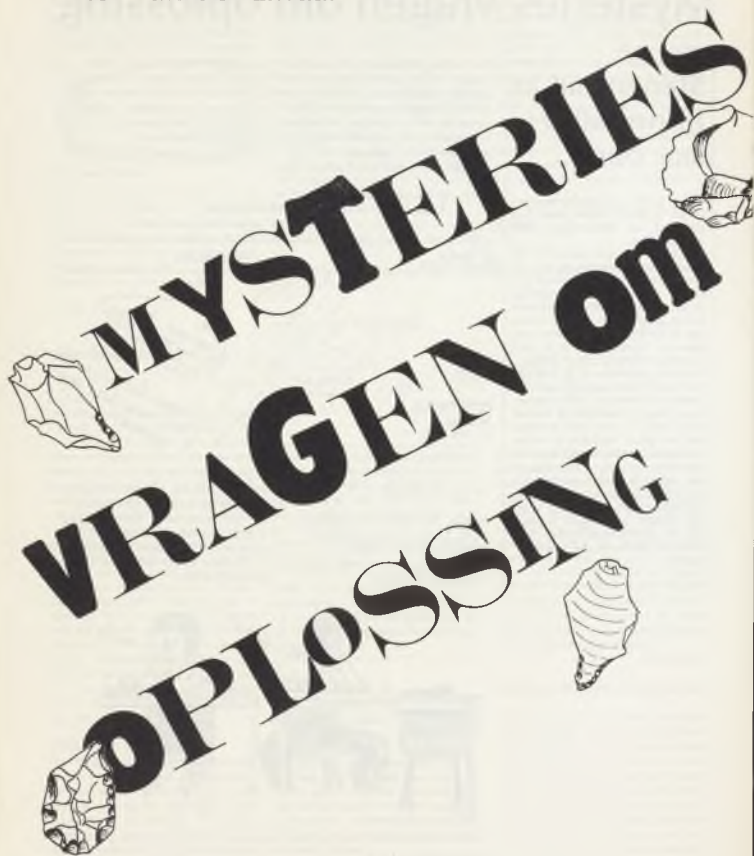
Sommige scholen komen alleen voor een rondleiding, die ongeveer een uur duurt. Daarbij is geen tijd voor werkzaamheden. Zo'n bezoek heeft eerder het effect van een

kleio

nummer 6/85
pagina's 18 en 19

Peter van der Zwaal

MYSTERIEUS VRAGEN om OPLOSSING

MINI-DIDACTICA nr. 1

Mysteries vragen om oplossing

Stenen bijl in IJdorp 5000 jaar oud

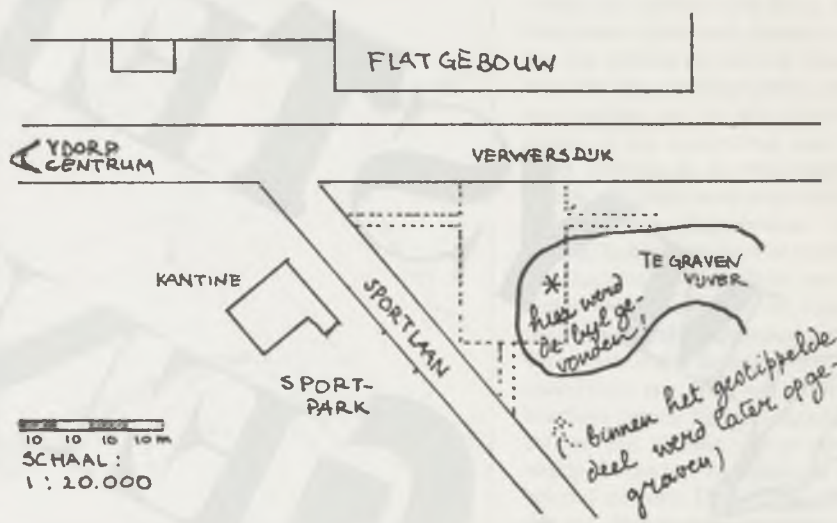
IJdorp (ANP) — Bij graafwerkzaamheden in IJdorp is een stenen bijl gevonden uit vermoedelijk 3000 voor Christus.

De vondst van deze zeldzame bijl wordt door medewerkers van het Prehistorisch Instituut uniek genoemd voor IJdorp en omgeving. Er zijn hier nog nooit prehistorische resten aangetroffen. Op de plaats van de ontdekking wordt een vijver gegraven. Kinderen die in de kuil speelden hebben de vondst gedaan. In andere gemeentes bij de kust zijn wel overblijfselen gevonden van prehistorische bewoning. Deze plaatsen liggen hoger. Klaarblijkelijk was dat met IJdorp in het verre verleden ook het geval. Sindsdien is de bodem gezakt tot het huidige lage pijl, waardoor men tot nu toe geen reden zag om te zoeken naar tekenen van bewoning vóór onze jaartelling. Om archeologen gelegenheid te geven verdere opgravingen te doen zijn de graafwerkzaamheden voor de vijver gedurende drie weken gestaakt.

Niet zolang geleden werd het anders zo rustige IJdorp opgeschrikt door belangrijke gebeurtenissen. IJdorp is een Hollands plaatsje, ongeveer dertig kilometer van de kust gelegen. Bij de aanleg van een vijver in de nieuwbouwwijk in IJdorp-Noord, tegenover het sportcomplex, werd door vier kinderen een

bijzondere steen gevonden. Deze vier kinderen (twee jongens en twee meisjes) worden door hun leraren wel de bende van vier genoemd, omdat zij zo ontzettend veel samen doen, zowel in de klas als daarbuiten.

De situatie is ongeveer als volgt:

De vier kinderen zijn:

Nelleke, 13 jaar, dagboekschrijfster,
Mieke, 12 jaar, brievenschrijfster,
Dickie, voetballer, 14 jaar,
Pieter, 13 jaar, met de meest uitgebreide familie van IJdorp.

Hier zie je Dickie en Mieke, ijverig aan het werk (bij wiskunde natuurlijk!).

De vier 'bende-leden' hebben in dagboeken, brieven en stukjes in de voetbalkrant hun ervaringen opgeschreven. We kunnen de gebeurtenissen zo volgen aan hun hand.

Hoofdstuk 1

Mieke aan haar oma

IJdorp, 15 mei

Lieve Oma,
Gisteren ben ik met een paar anderen
wezen baggeren op het bouwterrein in

Noord. Ma was woedend dat ik zo vuil was, meisjes mogen dat niet van haar! Maar we hebben daar toch wel mooi een waaiaanzinnige vondst gedaan. Op de plaats waar ze de vijver aan het graven zijn vond Dickie een heel mooi ge-

sleepen steen. De steen was ongeveer 20 cm lang en 10 cm breed. Hij leek op de stenen werktuigen in ons geschiedenisboek bij het hoofdstuk over de prehistorische mens. Zo ziet hij er ongeveer uit:

BUNA 20 CM LANG.

Pieter zei dat zijn oom Johan er veel van wist, wij er naar toe.

Zijn oom vond het een heel mooie steen en heeft een archeoloog van de Universiteit in de stad gewaarschuwd, die komt vandaag langs.

O, oma, ik ben zóó benieuwd!

Groeten, Mieke

Nelleke in haar dagboek

16 mei

Lief dagboek,

De archeoloog waarover ik gisteren schreef is inderdaad gekomen. Hij vond de steen mooi, hij was er heel blij mee. Ik snapte eerlijk gezegd niet waarom hij er zó blij mee was. Hij legde mij toen uit dat het een stenen werktuig was, het was de kop van een bijl. Het was door mensen gemaakt. De vondst laat zien dat er hier heel vroeger mensen hebben gewoond.

Ik begreep het niet. Was er dan heel vroeger ook een vijver gegraven? Of had iemand een kuil gegraven en daar die bijl ingegooit? Maar dat doe je toch niet met een goede bijl?? Toen ik hem dat vertelde begon hij te lachen. Stomme vent!! volgens mij lachte hij mij uit. Vanavond heb ik het er met Pap over gehad. Hij wist het ook niet (hij krabde op zijn hoofd!). Samen hebben wij het in een encyclopedie opgezocht.

GEOLOGIE

West-Nederland – Het lage westelijk deel van Nederland bestaat, vergeleken bij veel andere delen van de wereld niet zo lang. In de laatste ijstijd, die tot ongeveer 10.000 jaar v. Chr. geduurd heeft was veel water bevroren en zo 'opgeslagen' in de grote gletsjers. De zeeën waren daardoor een stuk lager. De Noordzee moet toen droog gestaan hebben. Er hebben op de plek waar nu de Noordzee is toen mensen gewoond en gejaagd. Voorwerpen van die jagers zijn weleens opgebaggerd of opgevisst. Toen het warmer werd smolt het ijs en steeg de zeespiegel. Rond

7000 v. Chr. werd Engeland een eiland. Wat nu het westen van Nederland is, was toen een moerasachtig gebied. De plaatsen waar de mensen en dieren leefden lagen toen op een lager niveau dan nu. In het rustige water werd rivierklei en zand 'neergelegd', afgezet heet dat officieel. In andere gebieden 'groeide' veen, dat gevormd wordt van plantenresten. Zo nu en dan was er eens een overstroming die zorgde dat er op het venige gebied weer klei en zand werden neergelegd. Het westen van Nederland is zo in de loop van de laatste 10.000 jaar 5 tot 20 meter opgehoogd met aangespoelde grond.

De mensen in die tijd kozen de hoogste plekken in het gebied, waar veel

Als Nederland van west naar oost doorgesneden zou worden, zou het er schematisch zó uitzien:

1.1 Kleur het schema van de doorsnede van west Nederland met kleurpotlood in. Gebruik de volgende kleuren: water - blauw; zand - geel; veen - bruin; klei - grijs/groen; oud-oppervlak - oker geel/ licht bruin.

Gebruik geen viltstiften, maar gewone kleurpotloden!

1.2 Leg uit hoe die kop van die oude stenen bijl zo diep onder de grond terecht kwam.

1.3 Leg uit waarom de archeoloog zo blij was dat de kinderen hem erbij gehaald hadden.

vis, vogels en wild leefde, om te wonen. Maar zij konden er niets aan doen dat de zeespiegel en daarmee ook het grondwater bleef stijgen. Hun woonplaatsen verdronken. De meeste spoelden weg door de kracht van het water, enkele kwamen onder een veilig pak klei of zand terecht. Afgesloten van de lucht, onder water, bleven veel resten van dierlijk, plantaardig en menselijk leven bewaard als in een vacuüm verpakking. Zo nu en dan vinden de mensen zo'n voorraadschuur van resten van het leven van de mensen van vroeger.

(Uit: *Hobby en Wetenschap*, deel III, p. 34')

sche vondst gedaan. Er is iemand wezen kijken en die vond op de bodem van de vijver die ze in Noord graven nog meer dingetjes: botjes, steentjes, schelpen, stukjes hout. Hij is een uur bezig geweest met een schep. Daarna heeft hij gepraat met iemand van het aannemingsbedrijf, het graven van de vijver zal voorlopig stil blijven liggen. Volgende week zullen mensen van de Universiteit een opgraving beginnen, stel je voor! Jammer dat we naar school moeten, maar 's middags gaan we er zeker naar toe... waow!!

Doeg, Mieke

Hoofdstuk 2

Pieter aan zijn moeder

Half drie – Ma,

Wij zijn met zijn vieren met een archeoloog mee. We gaan hem de plaats wijzen waar we de bijl gevonden hebben. Dat zal neef Frits leuk vinden als hij het hoort. Ik drink geen thee thuis, ben rond zes uur thuis. Groeten, ook aan tante Clazien!

Pieter

Mieke aan haar vriendin Manon

16 mei

Lieve Manon,

Te gek nieuws, jôh, moet je horen. We hebben een mysterieuze archeologi-

Dickie in de FC Voetbalkoerier van mei

Het onderzoek is nu ruim een week bezig. Tegenover onze voetbal-kantine wordt gegraven en de onderzoekers schuilen bij slecht weer in onze kantine. Op onze zolder staan, tijdelijk, de vondsten opgeslagen. U moet bij vondsten niet denken aan gouden schatten. De meeste vondsten worden gedaan in een prehistorische afvalhoop, geen sieraden daar, maar botjes en graatjes. Deze resten zijn goed bewaard gebleven doordat ze onder een dikke laag klei onder het grondwater van de lucht afgesloten zijn gebleven. Ook worden veel resten hout gevonden. Het hout is soms raadselachtig goed bewaard gebleven, het is wel zacht geworden maar kan nog gewoon vast gepakt worden.

Er zijn houten gebruiksvoorwerpen gevonden als een houten bakje, een houten boog, een stuk van een kano, een groot aantal planken, die waarschijnlijk als een plankier gediend zullen hebben en ook veel kleine stukken, waarvan het niet duidelijk is waarvoor ze gediend hebben. Van alles wordt heel nauwkeurig opgeschreven waar het precies gevonden is, zodat, als het onderzoek klaar is, een kaart gemaakt kan worden van het terrein en de verspreiding van de vondsten.

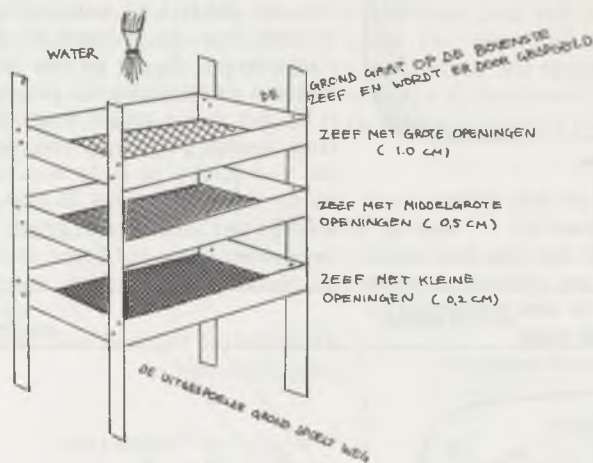
In de volgende Koerier zal ik U verder verslag doen,
Dickie, C-1.

2.1 Leg uit waardoor het hout zo goed bewaard gebleven is.

2.2 Knip uit knipblad I het plaatje van een prehistorische boomkano, waarvan een deel gevonden is in de opgraving van IJdorp. Plak het tekeningetje in.

ander. U ziet het, oom Cees, ik heb het té druk om langs te komen, want na schooltijd ga ik nu eerst helpen en dan mijn huiswerk nog...

Daaaag, Pieter

hebben. Door vergelijking kan hij de gevonden beenderresten thuis brengen. De botten van de meeste dieren lijken namelijk niet op die van andere dieren en dat komt goed uit als je wilt weten waarvan de bij een opgraving gevonden beenderresten zijn geweest. Afvalhoopen leveren zo een schat aan gegevens. Men kan onderzoeken of de bewoners van het land bij de afvalhoop jaagden en visten, of zij huisdieren hadden, wat voor soort dieren toen veel of weinig voorkwam. Men kan een betere indruk krijgen van wat men toen at. Een landbouvolk hoeft tenslotte niet onmiddellijk opgehouden te zijn met de jacht. Ook kan men kijken of er sprake was van veeteelt.

Voor dit alles moeten er véél resten van beenderen gevonden zijn. Zelfs is het dan mogelijk uit te maken of men resten heeft gevonden van een tijdelijk jacht- of viskamp of dat er sprake is van een vaste nederzetting, die het hele jaar door werd bewoond.

Zadenonderzoek – Een bioloog (botanicus) kan oude zaden door vergelijking met tegenwoordige zaden determineren. Hij moet zoals bij het botonderzoek beschikken over een grote hoeveelheid 'moderne' zaden om dit te kunnen doen. Vaak moet hij werken met een vergrootglas of een microscoop om de gevonden zaden goed te kunnen bekijken. (Denk maar eens aan de zaadjes van een paardebloem of van aardbeien, waaraan je met het blote oog niet precies kan zien wat voor ribbeltjes ze hebben.) Deze zaden geven informatie over de bestaansmiddelen van de mens. Verzamelde hij slechts,

Hoofdstuk 3

Pieter aan zijn oudoom Cees

IJdorp, 30 mei

Beste oom Cees,

Uw avonturen in Indië zijn niets vergeleken met wat ik hier in IJdorp mee maak. Over de opgraving heeft Ma U al verteld, nu hebben we mogen helpen met het zeven van de uitgegraven grond. Alle grond wordt met water vermengd en dan door een aantal zeven gespoeld.

Alle botjes, graatjes, zaden van planten, pitten van vruchten, stukjes aardewerk, stukjes steen, stukjes houtskool blijven dan op de zeven liggen. Als de boel gedroogd is komt er een bioloog en die gaat het allemaal sorteren en tellen. Hij maakt grote lijsten en krijgt zo een overzicht van wat die mensen aan dierlijk en plantaardig materiaal achter hebben gelaten. De stukjes aardewerk en steen gaan weer naar een

ARCHEOLOGIE EN BIOLOGIE

Als lucht en vocht tegelijk aanwezig zijn rotten vergankelijke resten van mensen, dieren, bomen en planten weg. Maar als of lucht of vocht ontbreken kunnen deze overblijfselen honderden jaren blijven bestaan. De mummies in Egypte zijn bijvoorbeeld door de droge woestijnlucht niet vergaan. Ook in de veenlagen, waar voorwerpen luchtdicht zijn 'ingepakt', zijn resten van vroegere flora en fauna goed bewaard gebleven.

Bij de opbouw van een beeld van het milieu, de levenswijze en het landschap van mensen in het verre verleden maken archeologen gebruik van de gegevens die bot- en zadenonderzoek opleveren.

Botonderzoek – Van graten, beenderen en delen van beenderen kan een bioloog (zoöloog) de diersoort bepalen. Om dit te doen moet hij een grote collectie bekende botten en botjes

of was er sprake van landbouw. Het dagelijks menu wordt iets duidelijker.

(Uit: *Populair-wetenschappelijke encyclopedie voor School en Thuis*, p. 28.)

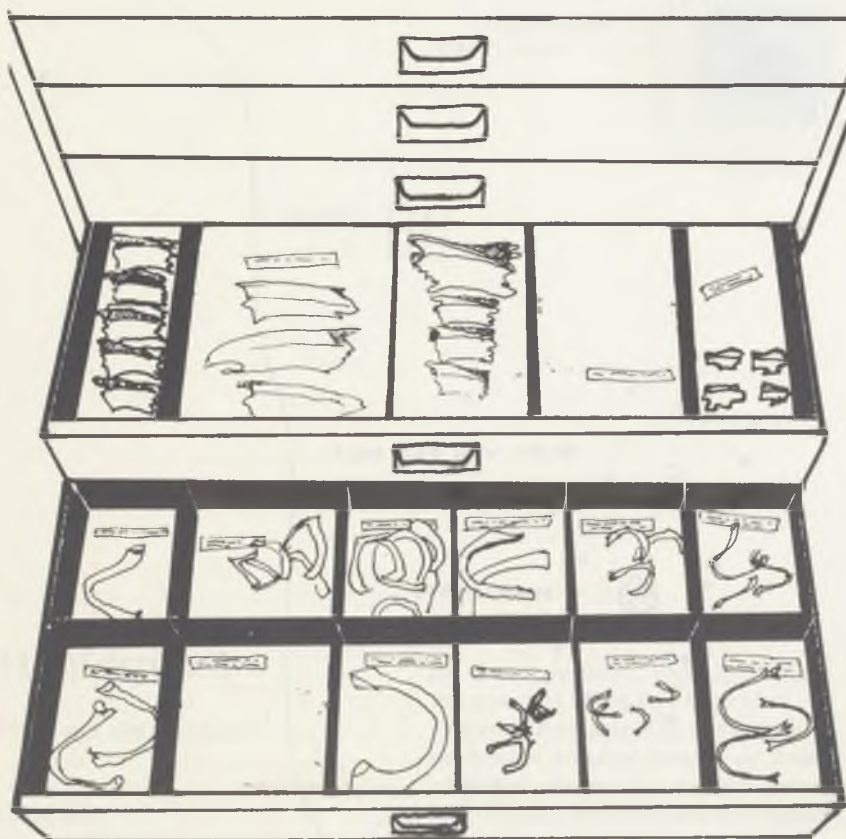
3.1 Beschrijf in je eigen woorden wat voor gegevens het botonderzoek de archeoloog oplevert.

3.2 Leg uit waarom het zadenonderzoek voor de archeoloog van groot belang kan zijn.

3.3 Plak de plaatjes waarop een bot van verschillende dieren te zien is op de goede plaats in de kast.

heel moois gevonden had en degene die ons rondleidde, de leider van de opgraving, ging even kijken. 'Tja, geweldig, hé, niet verder verdiepen hoor! eerst maar inmeten en tekenen' zei hij enthousiast.

Ik zag niets, de anderen deden net of ze het wel begrepen, maar ik zei: 'Wat leuter en jullie nou! er is helemaal niets te zien.' Toen begon dat meisje te lachen en ze legde mij uit dat er hier een grondspoor te zien was. De bodem had hier een andere kleur dan er naast. De grond was wat vuiler dan verderop. Nu ze het mij vertelde zag ik inderdaad dat er in het vlak dat zij met een schep

Hoofdstuk 4

Nelleke in haar dagboek

2 juni

Lief dagboek,

Dag in dag uit sleep ik mij door de modder. Ik vind het wel aardig, maar ik ga vooral omdat de andere drie het zo leuk vinden. Eerlijk gezegd, tegen de anderen zou ik dat niet durven zeggen, snap ik niet alles wat ze doen. Gisteren bijvoorbeeld, toen zijn we rondgeleid over de opgraving. Er zitten zo'n zeven studenten van de universiteit die elk een stukje grond met een troffeltje of een platte schep staan schoon te maken. Toen riep er een dat zij iets

mooi gelijkmatig horizontaal had gemaakt een rechthoekige vlek te zien was. Volgens de studente zou het wel eens een kuil kunnen zijn geweest die dicht gegooid was.

Pieter zag er meteen een graf in, de dwaas! Er lag niet eens een grafsteen bovenop of een kruis van hout, want het hout was toch zo mooi bewaard!

Toen heeft meneer Bloem, die ons rondleidde uitgelegd dat de mensen toen nog niet Christelijk waren en nooit een kruis of een steen met inscriptie op hun graf hadden. Ze kenden immers ook het schrift nog niet, zij leefden nog echt in de prehistorie. Als het een graf zou worden, moesten we maar weer komen kijken.

Nu ga ik naar bed, welterusten lief dagboek.

4.1 Omschrijf met eigen woorden hoe een archeoloog een grondspoor herkent.

4.2 Beschrijf hoe een grondspoor ontstaan is.

4.3 Op het kaartje op blz. 6 staat de plattegrond van het opgravingsterrein, zoals die na de opgraving gemaakt is. In de grond was te zien waar (toen de mensen daar leefden) het water gestroomd heeft en waar het land was. In de grond zijn vlekken van een andere kleur te zien (grondsporen) en houten afvalresten.

Net als de archeologen ga je de tekening met kleurpotloden natuurgetrouw inkleuren:

je maakt de plaats waar vroeger water stroomde blauw,

je maakt de grafkuilen, zoals Nelleke het in haar dagboek beschrijft, vuil geel/bruin,

de houtresten (planken, kano, palen) maak je bruin,

de brandplek van het vuur zwart,

de afvalhoop moet grijs gekleurd,

de overige grond moet donker geel worden.

(Vergeet niet de kleuren in de vakjes onder de tekening te zetten en de betekenis te verklaren.)

4.4 Hoeveel meter was het huis van het water af?

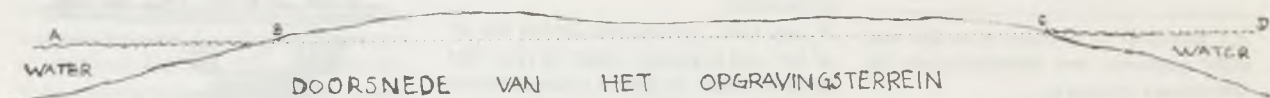
Hoofdstuk 5

Mieke aan nichtje Willie

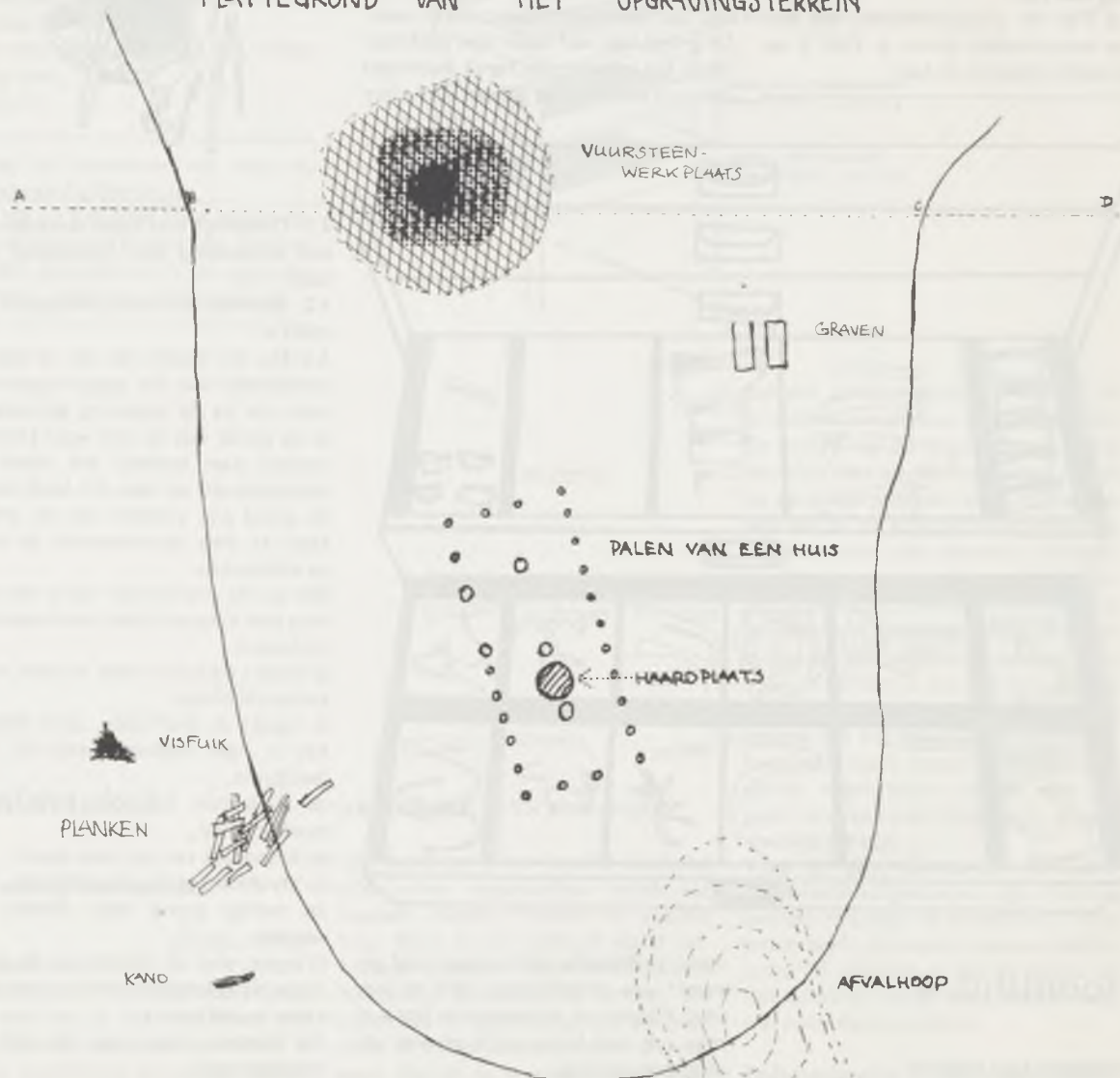
IJdorp, 4 juni

Lieve Willie,

Gisteren en vandaag heb ik waanzinnige dingen gezien. Op je verjaardag vertelde ik al van de opgraving waar ik vaak werk. Nu heb ik gezien hoe ze een graf hebben opgegraven, te gek eng! de botten waren nog vrijwel gaaf. Er zijn twee graven naast elkaar gevon-

PLATTEGROND VAN HET OPGRAVINGSTERREIN

2 1/2 m 2 1/2 m 2 1/2 m 2 1/2 m

SCHAAL 1 : 250

VERKLARING DER TEKENS

VISFUK

den. De mensen lagen er in met opgetrokken knieën. De ene had een barnstenen ketting om de hals en er stond een aardewerk potje naast (het enige hele potje trouwens dat op de opgraving gevonden is)! Bij de andere werd een hertshoornen bijl gevonden. Ik heb er lekker bij staan griezelen. De jongens vonden het helemaal niet eng, zeiden ze. Zélf s Nelleke snapte dat het hier om een graf ging!

Daaaaag, Mieke

5.1 Plak de tekening op van één van de gevonden skeletten. Je vindt de tekening op een van de knipbladen.

5.2 Zie je de bijl, die men aan de dode heeft meegegeven? Zet het woord 'hertshoornen bijl' er netjes naast.

5.3 Waarom zou men aan doden soms voorwerpen meegegeven hebben in het verleden.

Hoofdstuk 6

Pieter aan zijn neef Jacob

IJdorp, 5 juni

Beste neef,

De ontwikkelingen op onze opgraving gaan nu snel, afgelopen week zijn twee graven opengelegd. Je hebt daarvan vast wel in de krant gelezen. Heel mooi om te zien was ook het opgraven van een paar fuiken. Je weet wel, zo'n soort korf, van dunne takken gemaakt, waar de vis wél in, maar niet uit kan zwemmen. De tenen waren zó dicht opeengebonden, dat zelfs kleine visjes niet konden ontsnappen.

Die fuiken waren kennelijk versleten en door de mensen in het water gegooid en daar blijven liggen. Het opgraven is een heel karwei want die takjes zijn heel zacht geworden, men werkt met theelepeltjes om het ding schoon te maken! Later, in de universiteit, gaat men dan bekijken hoe ze toen fuiken knoopten.

Langzamerhand weet ik wel dat die mensen toen niet zo primitief waren

als ik vroeger dacht, want het knopen van zo'n fuik is een heel knap werk.

Volgende keer schrijf ik wat meer over de houten visharpoenen en de benen vishaakjes die ze ook hebben gevonden. Vooral met die houten visspeer (met drie tanden) waren ze heel blij, zo iets was nog nooit gevonden.

DAG DAG, PIETER

6.1 Plak hieronder het plaatje van de visfuik, zoals je dat vindt op het knipblad.

6.2 Plak naast de visfuik (of er onder) de plaatjes van de houten visharpoen en de benen vishaakjes. Zet erbij wat het is.

Hoofdstuk 7

Nelleke in haar dagboek

7 juni

Lief Dagboek,

Hier ben ik weer, terug van weg geweest. Het heeft lang geduurd maar ik hoop dat je niet kwaad op me bent. Het meest stomme dat ik ooit gezien heb is er van de week gebeurd. Net begon ik een beetje te snappen wat ze op die opgraving doen, toen ze dat schitterende barnstenen halssnoer gevonden hadden. Ik zag mezelf al staan met mijn mooie nieuwe gele T-shirt en daarop die oranje/gele kralen. Het meisje dat de kralen gevonden heeft, heeft mij uitgelegd, dat het een steen is, die ontstond doordat het hars van een boom héél lang geleden héél hard geworden is. Vandaar dat het zo'n oranje kleur heeft. Het werd toen (en nu nog) gevonden langs de kust van Denemarken en ook op de stranden aan de Oostzee.

Van de week echter was het weer zo stom. Ik heb twee!! studenten twee dagen!! bezig gezien om met theelepeltjes!! een oude vieze visfuik op te graven. Zo'n onzin, wat moet je daar nou mee. Ik heb me maar aan het werk laten zetten. Met een afwas borsteltje (nota bene van heel modern plastic) heb ik scherven van prehistorisch aardewerk schoon zitten maken. Had Mama me moeten zien. Hier ben ik altijd weg als er afgewassen moet worden.

De scherven worden door iemand op soort bij elkaar gelegd: scherven met een stukje van de rand van de pot, stukken met een ingekraste versiering, van sommige stukken is een groot deel van de pot te herstellen. Elke scherv krijgt een nummer zodat ze weten waar die gevonden is. Waanzinnig veel werk.

De mensen op de opgraving zijn heel aardig.

Dag dagboek, ik leg je weer in je geheim la.

Nelleke

7.1 Een paar keer is het woord 'barnsteen' al in de tekst voorgekomen. Zoek in een woordenboek op wat barnsteen is en omschrijf het in je eigen woorden.

7.2 Plak het kaartje van knipblad II op. Je ziet erop waar barnsteen van nature voorkomt. Is het in het huidige Nederland te vinden? Zo ja: waar? Is dat in de buurt van IJdorp (zie bladzijde 2 als je niet meer weet waar IJdorp ligt)

Vast wel! Je kunt toch ook als je een foto van je vader of moeder ziet (genomen in Valkenburg op vakantie), zien dat die een tijd terug genomen is. Waaraan zie je dat?

JUIST!

De kleren zien er anders uit! De mensen reden in andere auto's, de straten waren leger, er hing minder lichtreclame, enzovoort.

Tegenwoordig verandert de mode heel snel. Vroeger ging dat minder vlug, maar er bestond wel degelijk zoiets als 'mode'.

Iemand die een beetje deskundig is, kan gebruiksvoorwerpen dateren aan de hand van dat soort 'mode verschillen'. Vooral bij aardewerk gebeurt dat veel. Aardewerk is al heel lang bij de mensen bekend en vaak goed bewaard gebleven. Als je aardewerk van een bepaald type (= mode) vindt (bijvoorbeeld met gaatjes in de bovenrand, of met een bespikkelde buitenkant) kan je de tijd dat het gemaakt is daaraan aflezen.

Plak nu de tekening van een aantal van de gevonden scherven in.

7.6 Wat zou het betekenen als onder uit het graf geen aardewerk pot, maar plastic bekertjes gehaald waren?

knipvel 1

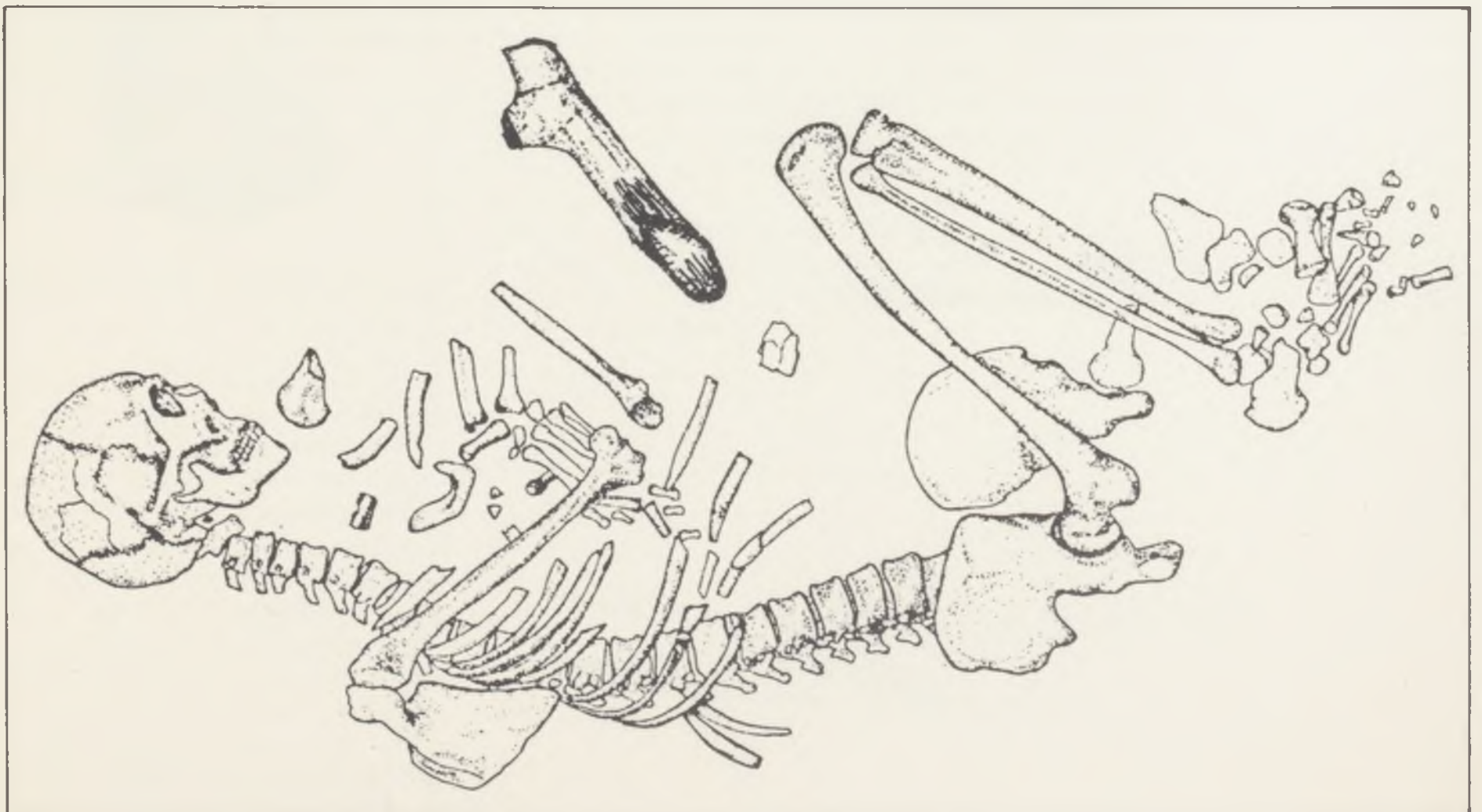
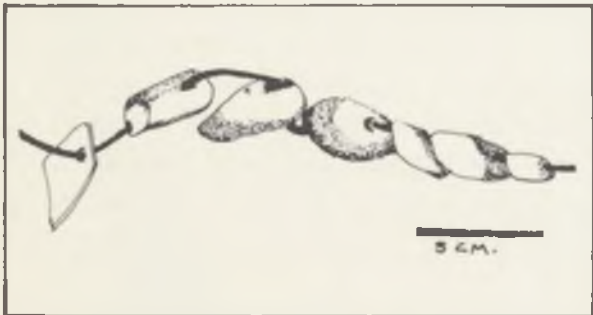
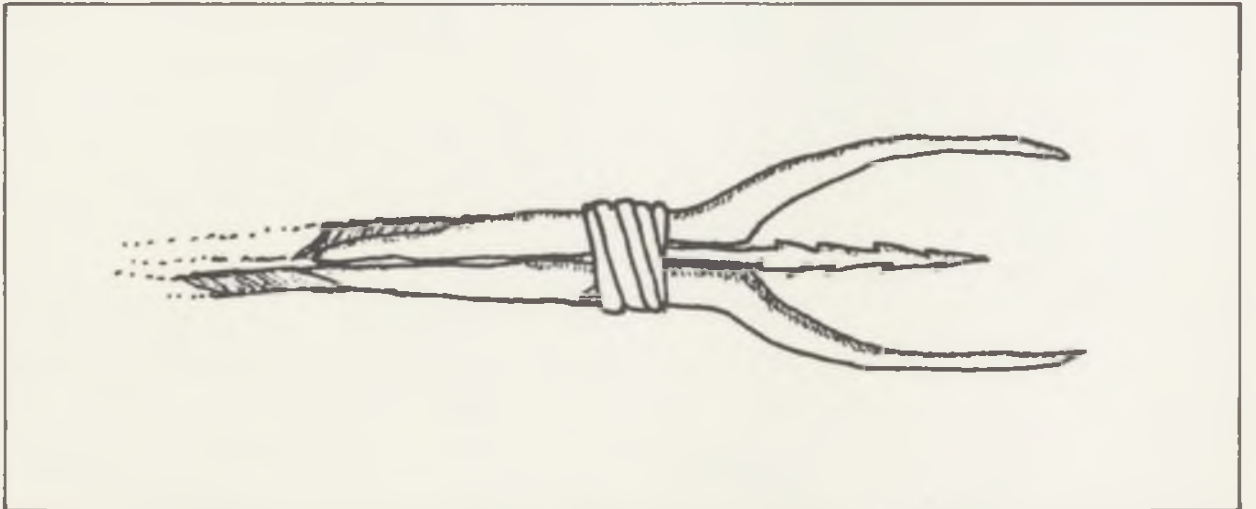
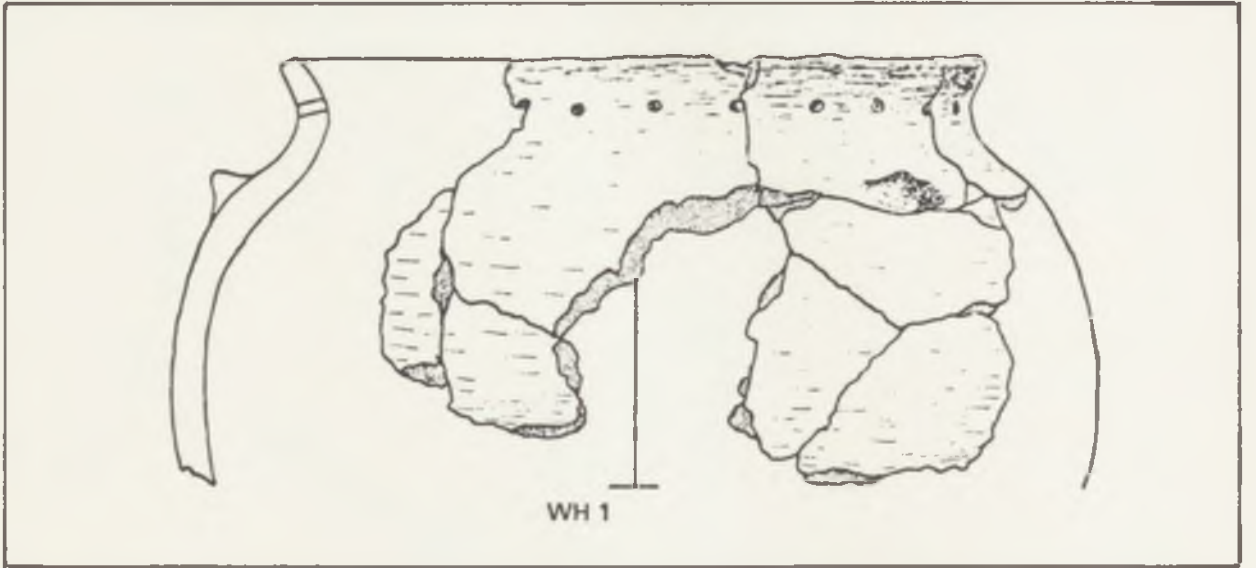
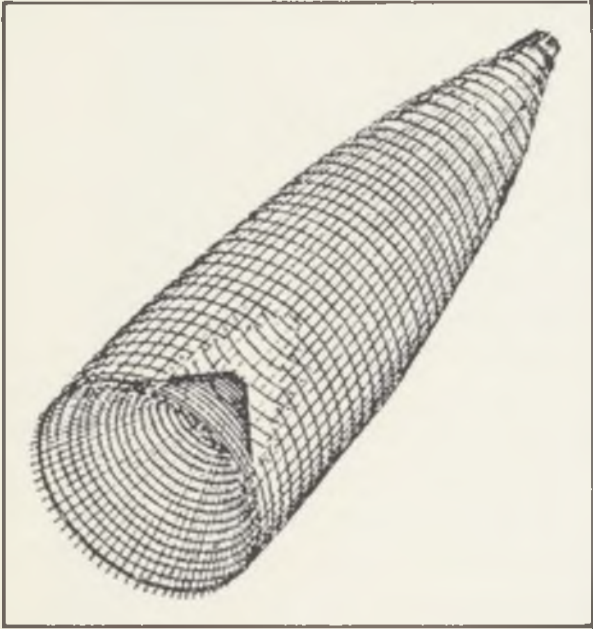
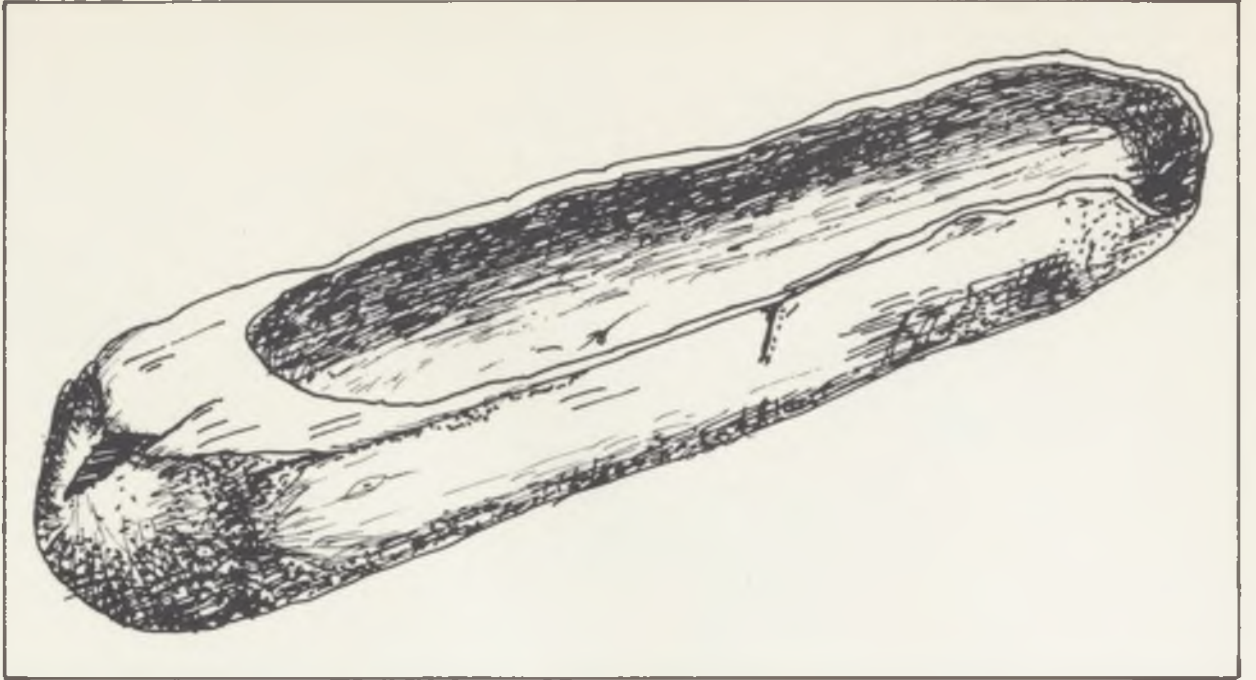
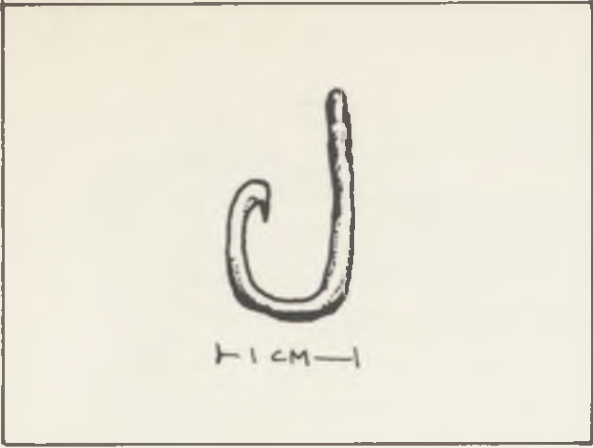
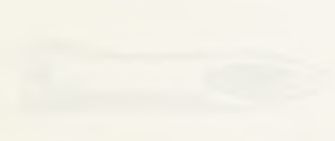

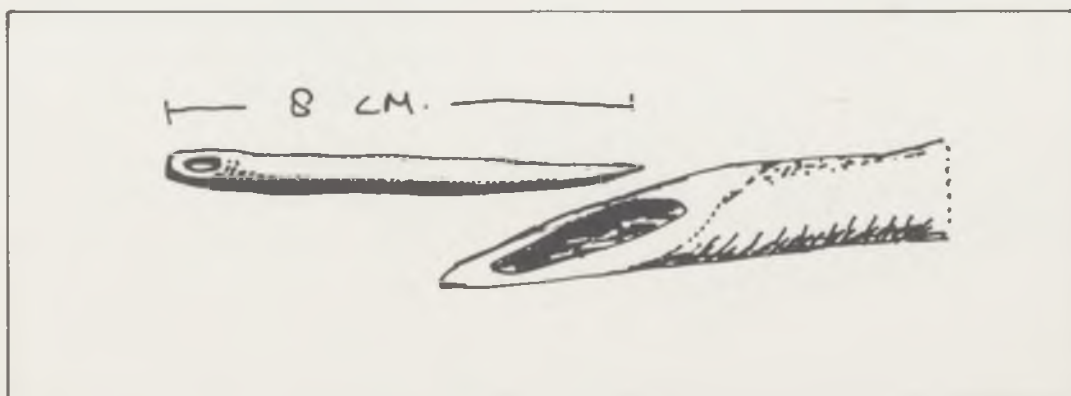
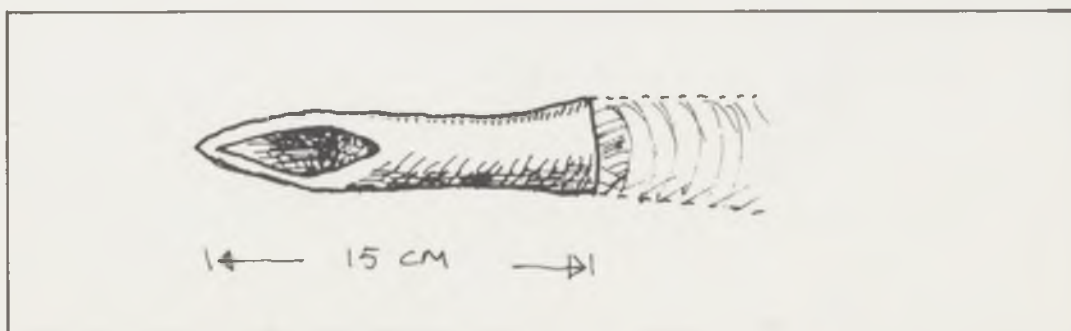
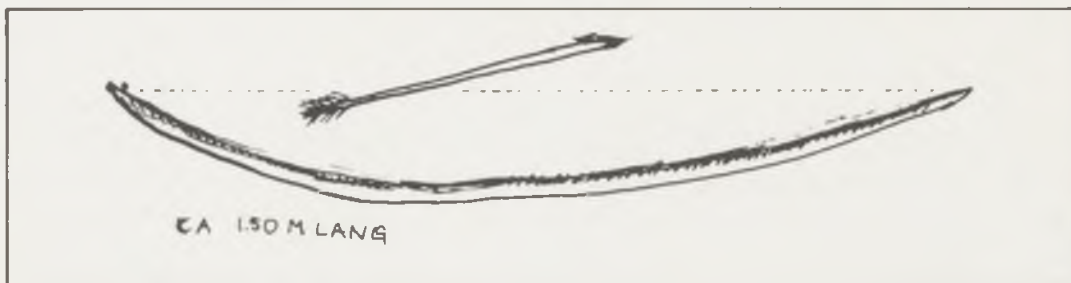
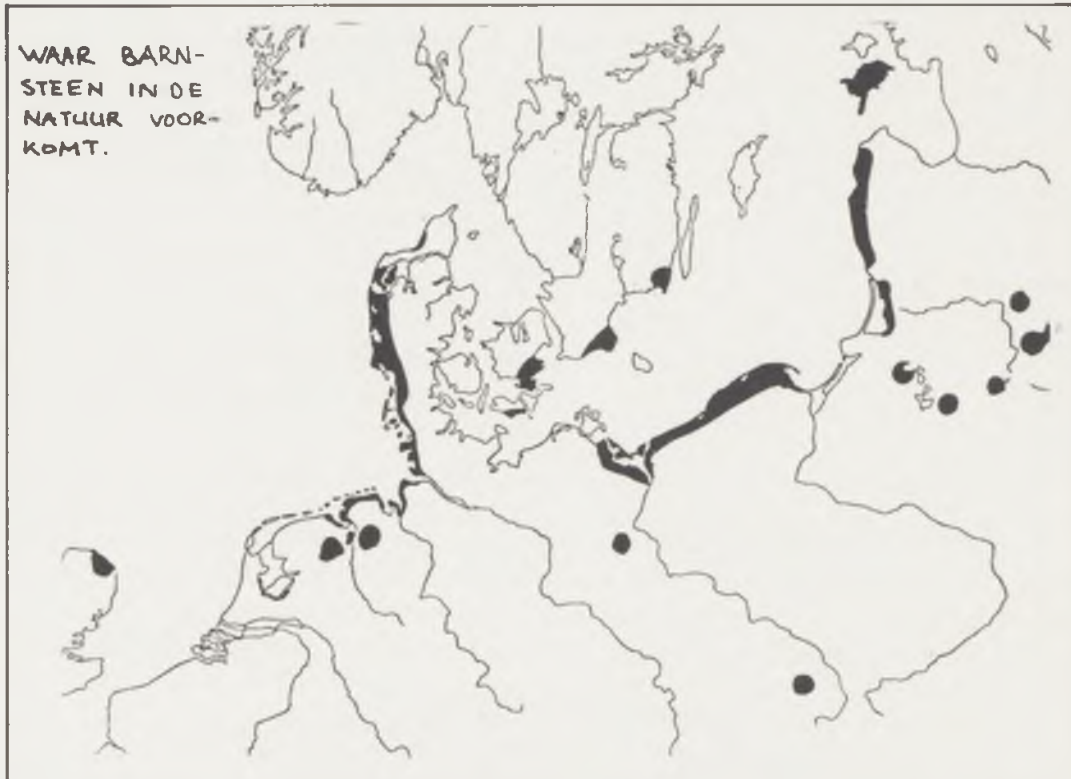
Figure 1

10
20
30
40
50
60
70
80
90
100

WAAR BARN-
STEEN IN DE
NATUUR VOOR-
KOMT.

Hoofdstuk 8

Mieke aan haar penvriendin Manon

9 juni

Hoi Manon,

Een paar weken terug schreef ik je al van die opgraving, die hier van start zou gaan. Je zult wel eindeloos benieuwd zijn, zeker nu je in 'van gewest tot gewest' er iets over gezien hebt! Op de teevee lieten ze alleen visvangst-dingen zien, maar er zijn ook dingen gevonden die met de jacht op vogels en landdieren te maken hebben. Er zijn een houten boog, een paar pijlen, een benen speerpunt en een benen dolk gevonden.

Van been konden ze trouwens heel veel maken! Met een stenen werktuigje sneden ze uit een bot naalden en priemen, om van dieren-huiden kleding te maken. Van het gewei van een hert maakten ze een ding om de grond open te hakken, bijvoorbeeld bij het zaaien. Een hak heet zo'n ding. Als je er zelf bij bent, is het denk ik veel echter dan wanneer je er alleen maar van leest. Ik vind het echt te gek,

doeeg,
Mieke

8.1 Plak de plaatjes van de boog en van de benen speerpunt op. Je vindt de plaatjes op het knipblad.

8.2 In de tekst is sprake van een priem. Zoek in een woordenboek op wat dat is en schrijf het in eigen woorden op. Plak het plaatje van de priem en de naald op.

8.3 Plak het plaatje van de hak in en ook het plaatje van het gewei. Maak van het gewei het gedeelte rood dat men voor de hak heeft gebruikt.

Hoofdstuk 9

Dickie in de FC Voetbalkoerier van juni

Ik had U beloofd nog wat over de opgraving te schrijven die voor de deur aan de gang is. Langzamerhand is het einde van de opgraving in zicht gekomen. In de laboratoria en werkplaatsen van de universiteit zal nog heel wat werk moeten gebeuren, maar sommige dingen zijn nu al duidelijk zoals de vorm van het huis. In het gedeelte van de opgravingsput récht voor de ingang heeft men in twee rijen 20 palen gevonden. De palen hadden aan de onderkant een punt. Tussen een aantal palen zaten resten van een van takken ge-

vlochten wandje. Twee palen waren dikker dan de anderen en geven waarschijnlijk de ingang aan. Alhoewel de hele bovenkant weg is, weet men uit onderzoek van nog bestaande huizen ongeveer hoe de kap er uit gezien moet hebben. Van schuine palen en met een rieten afdekking, zoals dat nu nog wel gebeurt.

Naast het huis zijn een heleboel stukjes vuursteen gevonden. Vuursteen komt in de kuststrook van Nederland niet voor. In Zuid-Limburg, in de Ardennen en Duitsland wel. Iemand moet het dus van daar naar hier hebben meegenomen. Hier, achter het huis hebben ze vermoedelijk van grotere stukken vuursteen wapens en werktuigen gemaakt. Ze hebben ze ook ge-

repareerd als er een stuk afgebroken was. Ze konden door er op de juiste manier stukjes af te breken een nieuwe, scherpere snijkant aan maken.

Was het mes echt 'versleten', dan kon men er nog altijd kleine werktuigjes van maken. Het afval liet men liggen en is dus 5000 jaar later gevonden.

Tot zover, voorlopig, het verslag. Hebt U mij nodig? U kunt mij altijd vinden, of in de buurt van de middenstip, of bij het vijandelijke doel. Vraag maar naar de velden van C-1.

Dickie

9.1 Haal van het knipblad de twee plaatjes van het huis en plak die in.

Kleur de omgeving van het huis: het gras, het straatje, het water, de lucht, het riet...

9.2 Heel vaak kom je in boeken en teksten over de steentijd het woord vuursteen tegen. Voor de mensen in die tijd was dat *geen* steen om vuur te maken. Zoek in een woordenboek (of encyclopedie) op wat vuursteen voor een steensoort is en schrijf het in eigen woorden op.

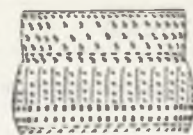
9.3 Knip de plaatjes van het vuurstenen mes en de vuurstenen sikkel uit het knipblad. Plak ze onder de tekening van het huis. Zet er bij wat het is.

9.4 Waardoor kon er zoveel afval van vuursteen blijven liggen bij de resten van het prehistorische huis.

10.1 Plak de tekening van de maalsteen die gevonden is op.

10.2 Beschrijf waarvoor die maalsteen gebruikt is.

10.3 Hoe zou die maalsteen in IJ-dorp terecht gekomen kunnen zijn?

TYPE DAT CA.
1800 vC GEBRUIKT
WERD

DIT MODEL GEBRUIK-
TE MEN CA 2050 vC

DIT TYPE GEBRUIK-
TE MEN CA 2500 vC

ROND CA 2700 vC
HAD MEN DIT TYPE
AARDEWERK

DIT SOORT KWAM
ROND 2900 vC VOOR

DIT GEBRUIKTE
MEN CA 3100 vC

DIT MODEL WERD
CA 3300 vC GE-
BRUIKT

Hoofdstuk 11

Mieke aan haar oma

IJdorp, 27 aug.

Lieve omi,

Die lieve meneer Bloem waarover ik U al eens door de telefoon vertelde bleek een heuse professor te zijn. Hij had gevraagd of wij met ons viertjes (van de bende van vier!) in de universiteit in de stad kwamen kijken. Er was al wat van het onderzoek uitgewerkt. Hij was heel aardig, we kregen thee en mochten bij hem op de kamer zitten. Toen het hele gebouw door. Dat was heel anders dan ik gedacht had. Kasten vol met botjes, een hele kamer met grote microscopen en reageerbuisjes, een echt laboratorium dus. Bijna een zaal vol teken tafels waar mensen alle tekeningen die op de opgraving in klad gemaakt zijn in het net uitwerken, en bergen foto's. En een nog grotere zaal met allemaal dozen met scherven van jaren lang opgraven.

Meneer Bloem liet ons toen zien dat elke tijd een eigen soort aardewerk heeft. Hij deed dat met een aantal bakken waarin per periode, keurig gerangschikt, scherven aardewerk zaten. Als iemand bij een opgraving nou een scherv vind, dan loop je langs die bakken tot je er vindt die er op lijken!

Tot slot liet hij ons het barnstenen collier zien, dat lag in een vitrine in de hal, schitterend. Wij kregen ook een lijst mee met alle dingen die gevonden waren en een kopie van één van de tekeningen, die waarop bijna heel de opgraving te zien is.

Dag omi, ik kom gauw eens langs, doe de groeten aan opi. Rookt hij nog steeds die vieze sigaren?

Pieter

DAAAG, Mieke

Hoofdstuk 10

Pieter aan zijn oom Lou

9 juni

Beste oom Lou,

Gisteren hebben ze op de opgraving een stuk steen gevonden zoals ik dat nog niet in Uw stenenverzameling gezien heb. Het was een maalsteen. Je kon goed zien dat hij jaren gebruikt was, want hij was helemaal uitgesleten! Meneer Bloem vertelde dat hij zo'n steen wel eens eerder gezien had bij een opgraving. De steensoort is graniet, van een soort dat vooral voorkomt in midden Duitsland. Daar moet U maar eens stenen gaan zoeken, dan ga ik wel mee.

Dag oom, doet U vooral de groeten aan tante Nel, van ons allemaal natuurlijk,

11.1 Bij vraag 7.5 heb je een verhaal gelezen over aardewerkonderzoek en je hebt er een paar scherven bij geplakt. Vergelijk deze scherven met de vergelijkingscollectie zoals meneer Bloem die aan de vier kinderen liet zien en die hier afgedrukt staat. Uit welke pot zouden de scherven 'uitgebroken' kunnen zijn? Wat kan je nu dus zeggen over de ouderdom van het gevonden huis, de werktuigen en het afval?

11.2 De tekening die de kinderen hebben meegekregen staat op blz. 6. Geef nog even met een oranje sterretje aan waar de barnstenen kralen gevonden zijn.

11.3 Op de lijst met vondsten die de kinderen mee hebben gekregen staan veel dingen waarvan je de tekening al hebt ingeplakt. Zet het nummer van de vraag waarbij het voorwerp is opgeplakt op de vondstenlijst in de 2e kolom.

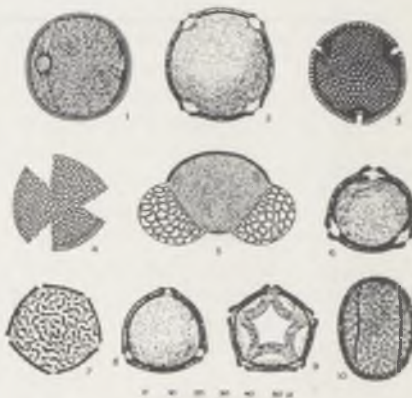
VONDSTENLIJST IJDORP

Resten van door de mens vervaardigde dingen:

- 2 visfuisen
 - 1 visspeer (gedeelte)
 - 1 benen speerpunt
 - 1 hertshoorn hak
 - 8 priemen van been
 - 1 boog (gedeelte)
 - 3 houten pijlen
 - 12 naalden van been
 - resten van een kano
 - planken
 - palen van de muur van een huis en de resten van de gevlochten wand.
 - 1 maalsteen van graniet
 - 1500 scherven van aardewerk potten en pannen
 - 10000 vuurstenen werktuigen en afgeslagen stukken vuursteen
 - 1 bijl
 - 1 sikkel
 - 3 messen
 - klopstenen
- resten van een begraving van een man en een vrouw, grafgiften:
zeven barnstenen kralen, een aardewerk pot, een hertshoornen bijl.

Als er veen gevormd wordt in die plas of sloot, blijven microscopisch kleine resten van dat stuifmeel over. Een bioloog kan deze resten uit een grondmonster halen en bekijken van welke planten ze zijn. Zo valt te onderzoeken welke planten er groeiden in de tijd dat de plaats gevormd werd, waar het monster is genomen.

Doordat al jaren dit soort onderzoek gedaan is weet men wat voor begroeiing er was op een bepaald moment in het verleden in Nederland. Je kan nu de begroeiing uit het monster met het overzicht vergelijken. Zo helpt het stuifmeelonderzoek bij het (groveweg) dateren van het onderzochte materiaal.

Stuifmeelkorrels van enige boomsoorten
(1µ = 0.001 mm).

1. Berk (<i>Fagus sylvatica</i>)	6. Berk (<i>Betula pendula</i>)
2. Hasel (<i>Corylus avellana</i>)	7. Iep (<i>Ulmus</i>)
3. Linde (<i>Tilia cordata</i>)	8. Hazelaar (<i>Corylus avellana</i>)
4. Es (<i>Fraxinus excelsior</i>)	9. Els (<i>Alnus glutinosa</i>)
5. Den (<i>Pinus sylvestris</i>)	10. Eik (<i>Quercus robur</i>)

Hoofdstuk 12**Meneer Bloem aan de kinderen**

15 januari

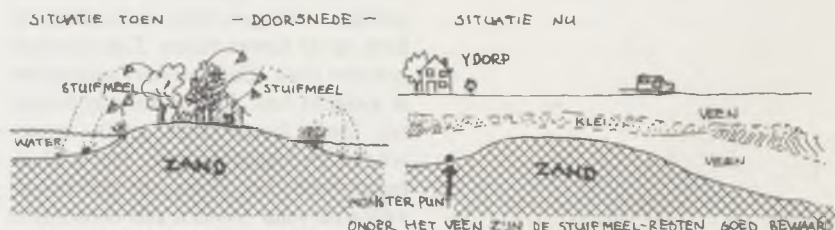
Lieve kinderen,
Onderzoekingen bij ons worden heel precies verricht. Ze duren daarom heel lang. Een van de biologen heeft zaden en botten onderzocht. De uitwerking vind je op onderstaande lijst. Ook heeft die mevrouw kleine monsters onderzocht op de aanwezige stuifmeelkorrels. Zij staan er ook bij. In een apart stukje beschrijft zij waarom zij het doet en geeft zij er wat informatie over. Het is nogal lastig, ik hoop dat jullie het toch snapt.

Hartelijke groeten,
J. Bloem

Bijlage bij brief d.d. 15-1

Het stuifmeel onderzoek, waar meneer Bloem naar verwees, doe ik om te weten te komen wat voor planten er groeiden in de tijd dat de mensen van de opgegraven nederzetting hier woonden. Ik onderzoek daartoe het stuifmeel van planten, dat vaak eeuwen in de grond bewaard is gebleven.

Voordat een plant zaad maakt moet de bloem bevrucht worden. Hoe dat precies gaat leert de biologieleraar je wel, maar je moet nu al weten dat stuifmeel (of POLLEN) daar belangrijk bij is. Het stuifmeel van sommige planten wordt door de wind verspreid. Zo komt het op allerlei plaatsen terecht, ook bijvoorbeeld in een sloot of plas.

VONDSTENLIJST IJDORP

Resten van plantaardig en dierlijk materiaal

botmateriaal:

vis:
steur
meerval
snoek
paling
karperachtigen

zoogdieren:
ree
bever
marter
otter
wildzwijn
wilde kat
bruine beer
oer-os
grijze zeehond
hond

vogels:
knobbelzwaan
brilduiker
grote zaagbek
eidereend
wilde eend
roerdomp
zomertaling
kuifeend
zeearend
(eierschalen)

amfibieën:
moerasschildpad

stuifmeel:

bomen: eik, iep, linde, els, wilg, es.
wilde planten: gras, riet, kruiden.
geweekte planten: gerst, tarwe.

zaden:

braam, rozebottel, meidoorm, vlierbes, appel, hazelnoot, graan, pruim.

12.1 Leg uit waarom stuifmeelonderzoek voor een archeoloog belangrijk kan zijn.

12.2 Er is blijkens de vondstenlijst van veel dieren botmateriaal gevonden. Vul in het volgende schema in waarvoor die dieren door de mensen toen gebruikt zullen zijn.

naam dier	men at het vlees	men gebruikte het bont	men gebruikte de huid als leer	men gebruikte de botten als werktuig	diversen
paling schildpad snoek ree bever hond bruine beer wild zwijn knobbelzwaan wilde eend					

Afrondingsopdracht

Waarom doen archeologen nu al dat nauwkeurige en vaak pietepouterige werk? Uiteindelijk om een beeld te krijgen van mensen uit het verre verleden. Waar leefden ze van? Hoe woonden ze? Wat voor werk moesten ze doen?

Ga maar na, als iemand jou helemaal niet kent en ook niets weet van de situatie in Nederland, als zo iemand jou zou vragen: 'Hoe leef jij?', dan zou jij ook zoiets zeggen als: 'Ik woon in een rijtjeshuis, mijn moeder werkt op kantoor, mijn vader is vertegenwoordiger, ik ga naar school, thuis doe ik huiswerk, ik hou van volleybal en erwtensoep enz. enz.'

Stel je nu eens voor dat je een jongen of meisje uit het IJdorp van de opgravingen bent en je vertelt aan de klas over jouw leven in de prehistorie. Je geeft dan een zo nauwkeurig en waar mogelijk beeld. Tenslotte ken je de vondstenlijsten.

Om je te helpen hebben we al een verhaal gemaakt, maar jij moet in het verhaal iedere keer de juiste keuze maken.

'Hallo, ik ben 13 jaar en ik heet (verzin een 'prehistorische' naam). Ik woon in een huis dat (A) in een waterrijke omgeving, (B) in een droge omgeving staat. Mijn vader en mijn ooms zijn (C) jagers, (D) boeren, (E) soms jagers en soms boeren. Mijn moeder moet helpen bij al het werk en ik natuurlijk ook. Ik vind dat best leuk

want hoe beter ik werk des te meer zien de anderen mij als een volwaardig lid van de stam. De boeren in IJdorp zijn (F) echte veeboeren, (G) echte akkerbouwers, (H) zowel veeboeren als akkerbouwers.

In ons huis, dat vader en zijn broers hebben gebouwd wonen we (I) in een enkel seizoen, (J) het hele jaar. Soms hebben we contact met andere dorpen en mensen. Dan komt het (K) nooit, (L) soms wel tot 'handel'.

Ik hoorde net iemand in jullie klas zeggen dat ons dorp maar primitief was. Toen ik vroeg wat het woord betekent werd er gezegd: 'Primitief is'

Ik ben het er (M) wel, (N) toch niet mee eens omdat

Schrijf de letters van je keuze op en schrijf er achter *waarom* je die keuze maakt. Vul ook de zinnen aan die in het eind van het verhaal zijn opengelaten.

Extra opdrachten

1 Stel je voor dat je in het opgegraven huis in IJdorp woont in wat we nu de prehistorie noemen. Voor jou is dat natuurlijk geen 'historie', laat staan 'prehistorie', nee, voor jou is het vandaag, nu, en je weet nog niets van de beschavingen die na jou in Nederland zullen komen.

Je wordt 's ochtends wakker bij het licht van de opgaande zon. Je ziet het,

je voelt het, vandaag wordt het een mooie lentedag!

Beschrijf de dag zoals hij en je familie en de andere dorpelingen die hebben meegemaakt.

2 Stel je een, soortgelijke situatie voor, maar nu word je wakker op de eerste echte herfst dag.

Beschrijf ook deze dag in het dorp.

3 Beschrijf wat het uitzicht is vanuit de deur van je 'prehistorische' woning. Wat zie je precies? Doe hetzelfde voor het uitzicht vanuit de deur van het huis waar je nu echt in woont. Wat zijn de grote verschillen?

4 Je kent misschien de sterreclame voor een automerk waarbij mensen in ruimtepakken in de verre toekomst een nog goed in de lak zittende en werkende auto uit het zand opgraven.

Misschien heb je wel eens stiekem iets begraven in de hoop dat archeologen het later zullen vinden en dan een tentoonstelling aan jou gaan wijden.

Stel je voor dat archeologen over 1000 jaar gaan graven op de plek waar je nu woont en fietst en naar school gaat. Wat zullen ze vinden en wat zullen ze ervan vinden? Welke problemen blijven onoplosbaar?

Je mag het voor jezelf opschrijven, maar je kunt ook met 1 of 2 of 3 andere leerlingen zo'n opgraving naspelen. Jullie moeten dat dan wel goed samen voorbereiden. Je mag natuurlijk je fantasie gebruiken, maar de dingen die jullie vinden moeten wel kloppen.

5 Dicky moet zijn laatste artikel schrijven voor de voetbalkoerier. Wil jij dat voor hem doen? Hij is gevraagd om uit te leggen hoe die mensen nu eigenlijk leefden, waarvan hij de bijl gevonden heeft. De krant heeft ook graag een goede tekening bij het artikel.

6 Vorm een groep (bende?) van vier en bereid je voor op het maken van een kijkdoos. Als je er in kijkt moet je mensen kunnen zien, bezig bij hun huis in een prehistorisch landschap.

a Eén zoekt uit welke dieren te zien zijn in de buurt van het huis en hoe groot die beesten zijn.

b Een ander zoekt uit welke begroeiing er te zien is en hoe groot die planten en bomen zijn.

c De derde zoekt uit wat er van het huis te zien zal zijn en hoe groot het was.

d De laatste zoekt uit hoe groot de mensen waren en hoe ze eruit zagen. Bespreek met elkaar hoe het terrein eruit zag en wat er op de grond lag.

7 Als je de kijkdoos echt gaat maken moet je afspreken van welke kant je kijkt, zodat niet de een de voorkant gaat maken en de ander de achterkant die je niet kunt zien. Spreek ook met elkaar een werkbaar schaal af (bijvoorbeeld 1 meter wordt 2 cm) en welk materiaal je gaat gebruiken. Je kunt de opdracht ook uitvoeren als een maquette.

8 Maak een prehistorisch graf. Niet zoals het nu gevonden wordt, maar zoals het was in de tijd toen de dode werd begraven.

Als je meer wilt lezen!

In de Openbare Bibliotheek en misschien ook op school kun je boeken lenen over archeologie en Nederland in de prehistorie. Je moet dan kijken op de plank waar de boeken staan met nummer 930.2 en 934.1.

Goede nieuwe boeken zijn:

E. van Ginkel, *De onderkant van Nederland*. Meulenhoff, Amsterdam 1983.
J.W. Bronkhorst, *Archeologie in Nederland*. Versluis, Amsterdam 1980.
Dit is een serie van vijf deeltjes. Bij dit leerlingenkatern horen de delen *Hoe oudheidkundigen te werk gaan*, *De eerste bewoners van Nederland* en *Hunebedbouwers en veeboeren*.

T. Vos-Dahmen von Buchholz, *Van rendierjager tot roofridder*. Sijthoff, Amsterdam 1983. Voor dit laatste boek moet je meestal kijken bij de leesboeken,

niet bij de studieboeken.

Een boek voor volwassenen, maar vol met goede tekeningen en foto's, vind je bij de studieboeken voor volwassenen, ook onder nummer 930.2 of 934.1, het is: J.H.F. Bloemers e.a., *Verleden Land – archeologische opgravingen in Nederland*. Meulenhoff, Amsterdam, 1981.

Wat je moet kennen en kunnen

. Je moet tekeningen van de vondsten die op de vondstenlijsten staan kunnen herkennen.

. Je moet van een aantal werktuigen/wapens kunnen beschrijven wat de prehistorische mens er mee heeft gedaan.

. Je moet kunnen beschrijven hoe het opgegraven huis er waarschijnlijk uit heeft gezien en hoe zo'n huis opgebouwd werd.

. Je moet een aantal dieren kennen waarop gejaagd werd en je moet aan kunnen geven wat zij voor de mensen opleverden.

. Je moet kunnen uitleggen waarom er aan de doden voorwerpen meegegeven werden.

. Je moet de volgende begrippen in eigen woorden kunnen beschrijven en in een zin kunnen gebruiken: grondspoor; barnsteen; visfuk; priem; primitief; hak; vuursteen; archeologie.

. Je moet in hoofdlijnen kunnen beschrijven hoe de bodem van West-Nederland gevormd is.

. Je moet kunnen uitleggen hoe een gebruiksvoorwerp van vroeger (diep) onder de grond terecht is gekomen.

. Je moet kunnen uitleggen hoe bij-

Dit zijn allemaal boeken over Nederland in zijn geheel. Als je wilt weten of er in jouw buurt ooit iets is opgegraven en of dat ergens te zien is kijk dan achter in *Verleden Land* bij de Streekwijzer en achter in *De onderkant van Nederland*.

voorbeeld bot en hout goed bewaard zijn gebleven.

. Je moet kunnen beschrijven hoe het botonderzoek, het zadenonderzoek, het aardewerkonderzoek en het stuifmeelonderzoek in zijn werk gaat en wat een archeoloog weet als het onderzoek verricht is.

. Je moet met (getekende) scherven en een (getekende) vergelijkingscollectie een stukje aardewerkonderzoek kunnen doen.

. Je moet een manier kunnen beschrijven om een geheel van archeologische vondsten te dateren.

. Je moet in het algemeen kunnen beschrijven hoe een archeologisch veldonderzoek in zijn werk kan gaan.

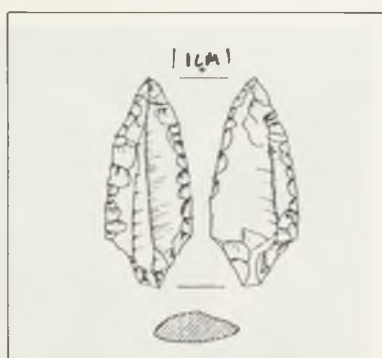
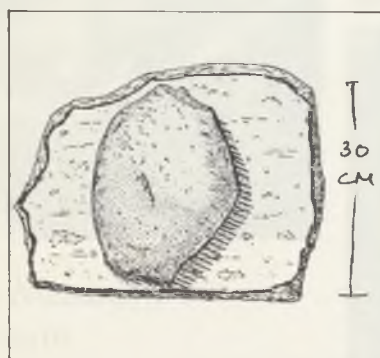
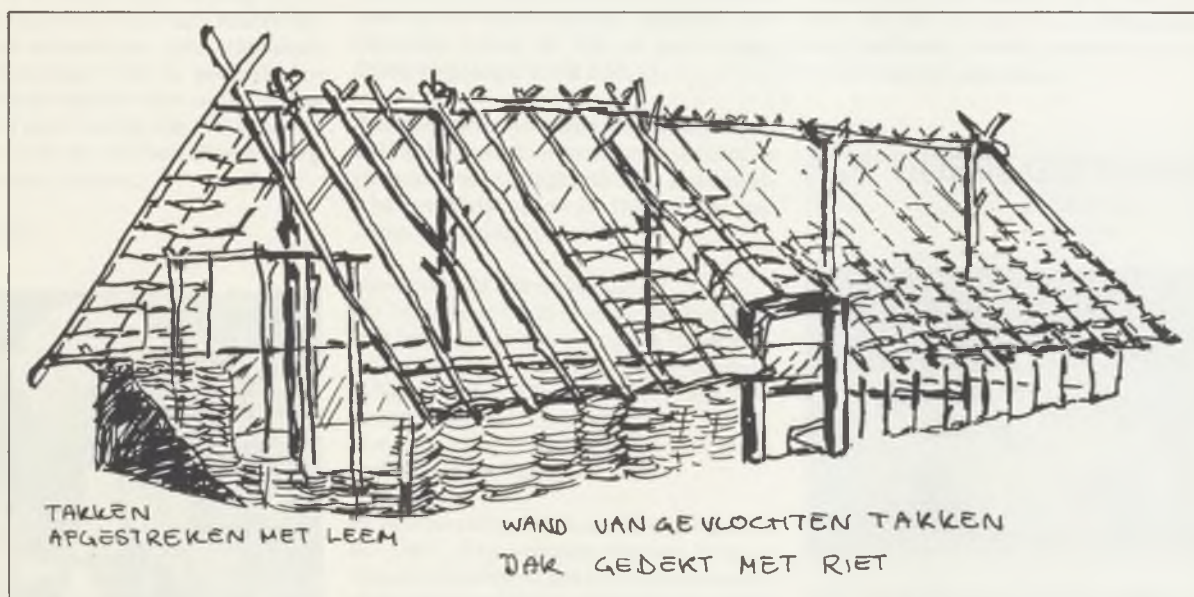
. Je moet kunnen uitleggen of de bewoners van het huis gehandeld hebben of niet en hoe je dat weet.

. Je moet uit een 'lijst van resten van plantaardig en dierlijk materiaal' kunnen afleiden:

1 hoe de omgeving van een opgegraven woonplaats er uit zag,

2 of de mensen jagers waren, en/of veeboeren en/of akkerboeren,

3 of de woonplaats het hele jaar of slechts tijdelijk gebruikt werd.

Wat is er nog over van de oude windmolen?

475

Wat is er nog over van de oude windmolen?

476

Als je meer wilt weten

bezoek aan een openluchtmuseum, waarbij men een goede indruk kan opdoen van een prehistorische nederzetting, zonder grote betrokkenheid.

Geïnteresseerden kunnen een vierdelige werkmap, bestaande uit het schoolprogramma, een ruim geïllustreerd overzicht over de vaderlandse prehistorie en wetenswaardigheden over de Stichting, bestellen door overschrijving van f 12,50, incl. portokosten op postgiro 5477470 van de SPHE te Iessel met vermelding 'Werkmap'. Inlichtingen kunt u krijgen bij Anneke Boonstra of Paul Callebert op tel. nr. 04934-1795 (Hoofdstraat 48, 5757 AN Liessel), bij voorkeur op woensdag of op de andere dagen na 20.00 uur. Reserveringen kunnen eveneens het best telefonisch op deze momenten. Het is gewenst voor een meerdaags verblijf ruim vooraf te bespreken om zeker te zijn van een gewenste datum en om de voorbereidingen tijdig door te kunnen spreken.

Paul Callebert

Goois Museum - Hilversum

Onderdeel van Cultureel Centrum De Vaart, Vaartweg 163, 1217 SP Hilversum. Tel. 035-170906. Openingstijden 14.00-17.00 uur, werkdagen tevens 10.00-12.00 uur.

Archeologische activiteiten 1985-1986

Vaste expositie

Deze geeft een overzicht van de regionale archeologie, die een periode beslaat van 200.000 v. Chr. t/m 1900 n. Chr. De expo-

sitie is voorzien van uitvoerige verklarende teksten.

Schooltentoonstelling 'Wat doet een archeoloog?'

Deze tentoonstelling, die op aanvraag in scholen kan worden opgesteld, beoogt een beeld te geven van de manier waarop een archeoloog te werk gaat. Deze tentoonstelling kan bekeken worden tijdens de informatiedag in De Vaart op woensdag 18 september 1985, van 13.00-17.00 uur.

Leskist stenen werktuigen

Kist met replica van stenen werktuigen. De ontwikkeling daarvan door de millennia heen wordt aanschouwelijk gemaakt. Een begeleider brengt de kist en geeft uitleg. Tegen vergoeding (circa f 50,-).

Archeologische wandelingen. Onder begeleiding kunnen door groepen wandelingen gemaakt worden langs zichtbare archeologische overblijfselen op de Hilversumse hei. Tegen vergoeding (circa f 50,-).

Diaklankbeeld Hilversumcultuur

Dit beoogt een beeld te geven van het dagelijks leven van de mensen van de Hilversumcultuur, een midden-bronstijdcultuur (1500-1000 v. Chr.), die over heel NW-Europa verspreid is geweest. Wordt op tijdig voorafgaand verzoek gratis vertoond in De Vaart.

In voorbereiding brochure 'Opgravingen in het Gooi'. Een overzicht van wat er in de loop der eeuwen in het Gooi aan archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Verschijnt najaar 1985

Rijksmuseum van Oudheden - Leiden

Op de bovenste verdieping van het museum vind u in een aantal vitrines informatie over de Nederlandse prehistorie. Duidelijk wordt waar de belangrijkste vondsten in Nederland zijn gedaan. Het is een kort, maar krachtig totaaloverzicht. Voor leerlingen is sprake van 'het gewone museumwerk', met een vragenlijst vitrines langs. Voor werkstukken is een knipblad te bestellen 'Prehistorie van Nederland', met tekeningen, foto's van belangrijke vondsten en vrij veel tekst. De prijs is f 1,50 (bij afname van 20 of meer f 1,25), over te maken op giro 171035 t.n.v. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, onder vermelding van het aantal exemplaren.

Nog tot 1 september is de tentoonstelling 'Op goede gronden' te zien. Rond een grote maquette van een bandkeramische nederzetting op een plateau in Limburg is een expositie georganiseerd waarin allerlei aspecten van het leven in dat dorp aan de orde komen. Hier ziet u een stuk moderne archeologie, compleet met wetenschappelijk verantwoorde beeldvorming. Wanneer u iets aan archeologie en prehistorie wilt gaan doen heeft u hier een goed voorbeeld van aanpak en resultaat. Bij de tentoonstelling hoort een uitgebreide catalogus, die ook later als boek over Bandkeramiekers is te gebruiken.

Lerarenhandleiding bij 'Mysteries vragen om oplossing'

MINI-DIDACTICA NR. 1

Deze uitgave naast de 'grote' didactica's, die als vanouds tweemaal per jaar zullen blijven verschijnen, is een experiment. Wij hopen ermee tegemoet te komen aan een nogal eens geuit verlangen naar meer concreet materiaal voor gebruik in de klas, dat niet al te veel tijd vergt — dit alles overigens met handhaving van niveau en doelstelling van de Didactica-reeks.

Wij hebben ernaar gestreefd deze uitgave zo eenvoudig en dus zo goedkoop mogelijk te houden. U kunt het leerlingmateriaal bestellen door overmaking van het verschuldigde bedrag op giro 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u hierbij aangeven hoeveel exemplaren u wenst en of er multo-map perforatie in moet zitten. Het leerlingmateriaal heeft nu nl. geen stevig kaftje, het is wel geniet, en het lijkt ons handig dat leerlingen het in een multomap doen. De antwoorden op de vragen kunnen dan op losse blaadjes toegevoegd worden.

De prijs bedraagt zoals gewoonlijk f 5,50 voor 1 exemplaar, bij afname van grotere hoeveelheden kost het leerlingenkatern f 1,— per stuk.

Verzend- en portokosten komen daar nog bij:

2 t/m 5 exemplaren f 5,—
6 t/m 10 exemplaren f 7,50
11 en meer exemplaren f 10,—

Bij dit leerlingmateriaal proberen we een diaserie samen te stellen met de hulp van het Oudheidkundig Museum te Leiden. Informatie hierover kunt u na 10 augustus krijgen bij de eindredacteur, tel. 03408-83576.

Redactie

Het thema IJdorp is geschreven voor de brugklas van Mavo/Havo/Vwo en vergt 8 à 10 lessen. Als basis dienen de gegevens van een aantal neolitische vondsten die de laatste 25 jaar in de kuststreken gedaan zijn. De samenvoeging van deze gegevens maakt de opgraving in IJdorp tot een vrij compleet geheel.

Het doel is tweeledig. Aan de ene kant wil IJdorp de leerlingen kennis laten maken met methoden en technieken van de hedendaagse archeologie, opdat het romantische beeld van schatgraverij aangepast wordt. Daarnaast biedt het thema de leerlingen inzicht in en kennis van een neolithisch 'landschap'. Een landschap, waarin 'het primitieve' nog zo primitief niet is en dat ons voor mysteries plaatst die niet altijd opgelost kunnen worden. De leerlingen maken zo op speelse wijze kennis met een karakteristiek probleem van de archeoloog en zij leren de eigen cultuur te relativeren.

Vorbereiding

Bij de meeste opleidingen die door de leraren geschiedenis bezocht zijn valt de archeologie, ook als hulpwetenschap van de geschiedenis, buiten het normale aandachtsveld. Menig leraar zal zich dus als een kat in een vreemd pakhuis voelen. Het is dan ook aan te raden zich bij de voorbereiding wat in te lezen in de materie. Als u zich strikt wilt beperken tot dit thema hoeft dat niet veel tijd te kosten.

Ten eerste aanbevolen is het rijk geïllustreerde boek *Verleden Land*, met name de beschrijving van de opgraving te Bergschenhoek (p. 42-45) en delen uit de algemene inleiding (p. 8-22). Over Bergschenhoek gaat ook een artikel in *Reflector* 1982, 3-4, door Prof. Dr. L.P. Louwe Kooijmans. De prehistorische kustbewoning van Nederland wordt uitgebreider behandeld in *Voltooid verleden tijd*, 'De lage landen toen' (p. 21-46).

Uitvoering

De vorm die voor dit thema is gekozen heeft elementen in zich van een simulatie én van de methode van zelfwerkzaamheid. De rol van de leraar is een belangrijke. Hij leidt de gedachten van de leerlingen — die door hun vooroordeel en de zelfwerkzaamheid snel uit elkaar gaan — in gemeenschappelijke banen, anders is immers het risico levensgroot dat de einddoelen niet gehaald worden.

Er zijn een aantal momenten in de lessen die daarvoor zeer geschikt zijn. Allereerst kan dat natuurlijk prima bij een aantal dia's! Daarnaast bieden ook een aantal vragen mogelijkheden om op in te haken. Indien U alle vragen klassikaal behandelt komt U vanzelf bij deze vragen terecht. Indien U antwoordbladen gebruikt of de antwoorden zelf corrigeert kunt U bij enkele vragen aansluiten.

- Als instap kunt u vertellen over een toevalsvondst die leidt tot een opgraving of u kunt een verhaal voorlezen/vertellen dat in de prehistorie (liefst in dezelfde tijd) speelt en daarna een klasgesprek houden rond de vraag hoe zo'n reconstructie tot stand gekomen is (zie bijvoorbeeld *Voltooid verleden tijd?* p. 21-24).
- De bodemvorming van Nederland (hoofdstuk 1) kan het beste klassikaal uitgelegd worden (zie *Verleden Land* p. 14-15, 19-20 en 44).
- Het begrip 'grondspoor' (hoofdstuk 5) speelt in de moderne archeologie een belangrijke rol. Men kan de leerlingen zelf een grondspoor laten maken, bijvoorbeeld door in een potje met wat vochtige aarde een stokje te laten steken. Als

kleio

nummer 6/85
pagina's 20 en 21

het stokje er uit gehaald wordt en het gat gevuld wordt met droog wit (vogel) zand ontstaat een fraai grondspoor. Een goede uitleg vindt u o.a. in *Verleden Land* p. 15-16.

- De vondst van de graven (hoofdstuk 5) biedt een goede gelegenheid om te spreken over de mogelijk religieuze gevoelens van deze mensen.
- Wellicht heeft u of een van uw leerlingen de beschikking over een (paar) stukje(s) barnsteen. Dat is een goede mogelijkheid voor een gesprek over de vraag of deze dicht bij de natuur levende mensen waarde hechten aan versiering van het leven en op welke manier dat nog meer zou kunnen (bijvoorbeeld mode in aardewerk).
- Vraag 7.4 heeft een sterk evaluatieve inslag en vraagt om een klasgesprek over het nut van de archeologie en van de bestudering van de geschiedenis in het algemeen.
- Vraag 10.4 biedt een kans om het aspect van de handel naar voren te brengen. (Zie voor een andere kijk op de handel *Op goede gronden*, de catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Maastricht en Leiden en tevens boek over Bandkeramiekers, p. 60.)

Differentiatie en toetsing

Indien u wilt differentiëren biedt dit thema daartoe een aantal mogelijkheden. Het lesmateriaal is niet gebaseerd op een theoretisch concept, maar er wordt rekening gehouden met verschillen tussen leerlingen. Het lesmateriaal tot en met hoofdstuk 12 kan men als basisstof beschouwen. Indien een leerling hier nog grote moeite mee heeft, kan het zinnig zijn wat herhalingsvragen te maken. Dit gaat gemakkelijk met de punten van het hoofdstuk 'Wat je moet kunnen en kennen'. Daarna kunnen de leerlingen alsnog aan de afrondingsopdracht gaan werken.

Bij de extra opdrachten wordt de leerlingen de gelegenheid geboden te kiezen op grond van belangstelling.

Indien gewenst kan afgesloten worden met een repetitie waarin kennis, inzicht en vaardigheden getoetst worden. Om het inzicht te kunnen meten kunnen wat gegevens van een andere — zelf bedachte — opgraving gegeven worden, bijvoorbeeld zonder maaltsteen en vuursteen. De leerlingen moeten dan concluderen of er bewijzen zijn gevonden voor handel. Een zelfde truc kan uitgehaald worden met de gegevens over dieren en planten gevolgd door de vraag of er sprake was van landbouw en veeteelt.

Dit leerlingenboekje is geschreven door Peter van der Zwaal in samenwerking met de sectie geschiedenis van de OSG Prof. Casimir in Vlaardingen. De redactie was in handen van Tineke Bogaerts, Marja Blom en Peter van der Zwaal.

Literatuur

Over de ontwikkeling van de archeologische wetenschap en de prehistorie van Nederland zijn de laatste jaren een aantal goede boeken verschenen. Hier genoemde werken gaan over Nederland in zijn geheel. Als u gegevens zoekt over de prehistorie van uw eigen omgeving en wat daar nog van te zien is kunt u kijken achter in *Verleden Land* bij de Streekwijzer.

Verleden Land door J.H.F. Bloemers, L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij (Meulenhoff, Amsterdam 1981) is al een aantal malen ter sprake gekomen. Het geeft een prima verslag van wat er nu bekend is van het verleden van Nederland door het werk van archeologen en amateur-archeologen. Ter sprake komen prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen, verder aspecten van de archeologie en de bovengenoemde zeer uitgebreide streekwijzer. Het is een zeer rijk en duidelijk geïllustreerd boek. Een 'must' voor uw schoolbibliotheek!

M. Chamalaun, H.T. Waterbolk, *Voltooid verleden tijd? Een hedendaagse kijk op de prehistorie* (Intermediair, Amsterdam 1980) bestaat uit een aantal artikelen, eerder verschenen in Intermediair. Iedere auteur behandelt zijn onderwerp op basis van zijn eigen uitgangspunten. Het boek levert zodoende een overzicht van datgene waaraan Nederlandse archeologen werken en de verschillen in invalshoek die er op het moment bestaan. Verder gaan de auteurs van de verschillende artikelen uitgebreid in op moderne archeologische methoden en technieken.

J.A. Brongers, P.J. Woltering, *De prehistorie van Nederland, economisch, technologisch* (Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1978). Dit boek bevat een overzicht van wat momenteel bekend is over de technologie en de economie van de bevolking van prehistorisch Nederland van vroeg neolithicum (ca. 5300 v. Chr.) tot de inval van de Romeinen (100 n. Chr.). Het bevat veel duidelijke illustraties en tekeningen.

L.P. Louwe Kooijmans, *Opgraven in Nederland. Het werk van de archeoloog* (Staatsuitgeverij, Den Haag 1979). In dit boek kunt u veel uitgebreider lezen wat Prof. Dr. Louwe Kooijmans in de inleiding op dit

Kleio-nummer over archeologie vertelt. Het bevat hoofdstukken over archeologische principes, opgraven vroeger en nu, 'hulpwetenschappen' van de archeologie, over daten, en een afsluitend stuk met praktische gegevens o.a. over musea met archeologische collecties en over archeologische monumenten. Het is een nuttig boek en in duidelijke taal geschreven, niet voor echte vakbroeders maar voor geïnteresseerden. Van harte aanbevolen, ook vanwege de prijs! Het is in de uitverkoop bij het Oudheidkundig Museum in Leiden; voor f 5,— kunt u het meenemen!

Twee boeken die wat ouder zijn, maar nog steeds in de handel, horen ook wel thuis in deze opsomming van handige werken. Het zijn *Archeologie en monument* (Fibula-Van Dishoeck, Bussum 1979) en *Archeologisch Reisboek voor Nederland* (Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1977) beide door R.H.J. Klok. Het eerste wil de weg wijzen in het oudheidkundig bodemarchief, met andere woorden het levert een hele hoop feitelijke gegevens over wat, waar te vinden is. Verder gaat de auteur in op de wettelijke mogelijkheden die er zijn om dat oudheidkundig bodemarchief in stand te houden. In het *Archeologisch Reisboek* kunt u lezen waar in Nederland archeologische overblijfselen te zien zijn in de open lucht. Het gaat hier om overblijfselen uit prehistorie, Romeinse tijd en Middeleeuwen.

Verder wil ik noemen *Als in een stenen tijdperk* door T. en R. Horreüs de Haas (Omniboek, Den Haag 1982) het verslag van mensen die in 1976 als spel een tijdje leefden in de Flevopolder onder omstandigheden die min of meer te vergelijken waren met die van de late steentijd in Nederland ruim 5000 jaar geleden.

Welke wetenschappelijke waarde je nu aan zo iets moet hechten is bij archeologen, ook bij de experimentele, een twistpunt. Maar als u in een poging tot inleving in de prehistorie verder wilt gaan dan de wetenschapper is dit een heel informatief boek over alle problemen waarmee de groep, en waarschijnlijk ook de 'echte prehistoor', te maken kreeg.

M.E.Th. de Groot, G.J. Verwers, *Op goede gronden. De eerste boeren in Noordwest-Europa*, een uitgave van het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden 1984. Deze catalogus van de gelijknamige tentoonstelling, die te zien was in Maastricht en nog tot 1 september in Leiden is te bezichtigen, is eigenlijk een boek over Bandkeramiekers. Het beschrijft de manier van leven van de eerste boeren in Zuid-Limburg ca. 5000 v. Chr. Na een inleidend hoofdstuk over de ontwikkeling van de landbouw in het algemeen gaan de auteurs in op het onderzoek. Hun vraagstelling, de werkwijze en de dwingende noodzaak om op te schieten zullen de

lezers van deze Kleio nu niet meer onbekend in de oren klinken. Er werden nieuwe woonwijken gebouwd, waardoor veel gevonden, maar ook veel vernietigd werd. De archeologen richtten zich op het opgraven van volledige nederzettingen en de techniek deed zijn intrede.

Het resultaat vind u in de volgende hoofdstukken. Systematisch worden allerlei aspecten van het leven in een Bandkeramisch dorp afgewerkt. De omgeving, bouwen en wonen, het gereedschap, het voedsel, potten en pannen, kleding, graven en rituelen, familie en burens en tenslotte de onvermijdelijke crisis en verandering passeren de revue. Ook met de grote hoeveelheid illustraties wordt geprobeerd een beeld te geven van een verdwenen cultuur en niet op te houden bij het leveren van feiten.

Hoewel dit boek gaat over een plaatselijke prehistorische cultuur wil ik het toch hier

bespreken, omdat het een voorbeeld is van de manier waarop een cultuur getekend kan worden en over welke aspecten van het leven de archeologie opheldering kan verschaffen. Echt makkelijk geschreven is het niet, maar mede dank zij de goede illustraties is het ook voor leerlingen een interessant boek, zeker als ze in de betreffende streek wonen.

Als laatste wil ik wijzen op *Vakmanschap in vuursteen* door J. Beuker, besproken in Kleio nr. 10 – 1984.

Boeken speciaal geschikt voor jonge leerlingen staan opgenoemd achter in het leerlingenkatern.

Luctor et emergo ... in Drente

Doky Verhagen

Veldwerk in het geschiedenisonderwijs: verslag van de cursus in het Veldstudiecentrum Orvelte van 2 tot 5 mei. Met dank aan Thea Roodhuyzen voor haar cursusverslag.

Zet 16 docenten geschiedenis bij elkaar en waarover spreken zij? 16 docenten geschiedenis na een halve dag veldwerk te Orvelte spraken alleen nog over essen en made-landen, baanders en schapenstallen, gaffelconstructies en haardplaten, kaartschalen en criteria voor ouderdomsbepaling en zij liepen alleen nog maar 'speurend' rond. Die 16 docenten gingen gewapend met stencils, schrijfplakjes, kleurpotloden, grondboren e.d. te voet of op de fiets de omgeving in om daar opdrachten te maken.

Thuisgekomen in het veldstudiecentrum gingen zij knippen, plakken, kleuren, invullen, tekenen e.d. en doken zij het documentatiecentrum in. Tot en met de laatste dag waren zij ijverig en actief, leergierig en creatief. Aan het idee als 'leerlingen' bezig te zijn werd alleen afbreuk gedaan door de opmerking van een groepje jonge toeristen in Orvelte: 'Kijk daar lopen docenten'.

Orvelte is een levend museumdorp in Mid-den-Drente. Het dorp valt onder de Stichting Orvelte (opgericht 1968), die zich zowel recreatieve – als educatieve doeleinden stelt. Zo'n 20-tal Saksische boerderijen vormen de kern van het dorp, dat het Drentse boerendorp rond 1850 moet doen herleven. Direct om het dorp is het landschap weer teruggebracht in de oude situatie die rond 1850 normaal was in Drente. De akkers, weide- en wilde gronden worden op de oude manier gebruikt, het vee, dat

destijds de gronden begraasde, wordt teruggefokt (een project van Staatsbosbeheer). Nabij dit dorp ligt het Veldstudiecentrum dat valt onder het Ministerie van Landbouw. Dit Veldstudiecentrum biedt projecten aan in en om het dorp Orvelte voornamelijk gericht op biologie en geografie. Nieuw was dit jaar het experimenteren met historische mogelijkheden zowel in het dorp als in het landschap.

Reconstructie van de cursus

Wij historici werden onthaald op een programma van 3 dagen 'Veldwerk in het geschiedenis-onderwijs'. Dit betekende 3 dagen intensief bezig zijn met de historische mogelijkheden in de vorm van opdrachten, die een breed spectrum omvatten: van datering van boerderijen tot de reconstructie van een IJzertijdboerderij, van herkenning van esvormige structuren in het landschap tot pure cartografie-opdrachten, gebaseerd op de eerste kadasterkaarten uit het begin van de vorige eeuw.

Een en ander werd begeleid door lezingen. Zo was er een inleiding door Peter Schone-wille, als historicus verbonden aan het Drents Museum te Assen, over de ontwik-

kleio

nummer 6/85
pagina's 22 en 23

keling van een esdorp (waar Orvelte een voorbeeld van is), het functioneren ervan, het sociale systeem en het einde daarvan in de 19e eeuw toen de grote ontginningen in Drente hun beslag kregen. Tevens werden wij geconfronteerd met een nieuwe theorie over de es-vorming rond Orvelte en werden wij bijgeschoold in de terminologie zodat nu niemand meer over woeste gronden spreekt wel over wilde!

HISTORISCHE NAMEN IN HET LANDSCHAP

Inleiding

In het verleden had praktisch elk onderscheiden stuk land een eigen naam. Die naam kon slaan op de vorm van het perceel, de aanwezige flora en fauna, de hoogteligging enzovoort.

De meeste van deze namen zijn verloren gegaan. Dank zij archiefonderzoek van participeren en het Nedersaksisch Instituut van de Rijksuniversiteit van Groningen werden de vele veldnamen opnieuw onder de aandacht gebracht. De gemeente Westerbork heeft langs zeer veel wegen de veldnamen doen herleven. Zij gaf namelijk deze wegen een oude veldnaam.

In deze verkenning nemen we de veldnamen ter hand om de hoofdstructuur van het vroegere esdorpenlandschap terug te vinden.

Benodigdheden

- Schrijfplankje en -gerei, kleurpotloden
- Kaartfragment 1923
- Drie kadasterfragmenten
- Kaartkopie
- Top. kaart 1:25.000 17 B (Beilen) en 17 E (Schoonoord).

Werkwijze

Een zelfgemaakte route fietsen langs plaatsen die eindigen op ma, es en veld. Er werd gevraagd bepaalde gegevens te verzamelen.

De lezing van Otto Harsema van het Biologisch Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen handelde over de reconstructie van een boerderij uit de IJzertijd, waarvan de resten niet ver van Orvelte in de grond waren aangetroffen. De reconstructie is momenteel in Orvelte te bewonderen. Harsema benadrukte vooral de vele problemen waarvoor men bij reconstructie komt te staan. Het is verbazingwekkend hoe men op basis van een paar grondsporen een deur kan (proberen te) reconstrueren. Hij gaf ook duidelijk aan dat oplossingen die indertijd gekozen waren nu alweer voor wijziging vatbaar zijn. Deze lezing toonde tevens dat een dia-serie van ± 80 dia's toch uitstekend kan werken, mits het verhaal erbij maar goed en leuk is.

Magdaleen Kingmans vertelde over haar ervaringen met veldwerk met de klas in projecten die Noord-Drente betroffen; haar ervaringen met PA-klassen kwamen zeer positief over.

Een rondleiding door het project 'Historische landbouw in de praktijk' van Staatsbosbeheer rondde de cursus af.

BOERDERIJVERGELIJKING

Inleiding

In de buurt van Orvelte is een boerderij te zien die een indruk geeft in welke ruimte de mensen tweeduizend jaar geleden woonden. In deze boerderij woonden ongeveer tien mensen samen met hun vee in een ruimte.

Deze boerderij uit de ijzertijd is nagebouwd met materialen uit de omgeving. Ook is er zoveel mogelijk gewerkt met gereedschappen uit die tijd.

Benodigdheden

- Invulformulieren
- Papier
- Tolkaart (informeer bij je begeleider)
- Schrijfplankje

Werkwijze

Maak op een apart blaadje een tekening van de boerderij waarin de vorm tot uitdrukking komt. Geef de voor jou belangrijke of opvallende kenmerken aan.

De boerderij wordt vervolgens vergeleken met een 17e-eeuwse boerderij.

Waar de opdrachten ons aanvankelijk werden uitgereikt om een idee te krijgen van het scala aan mogelijkheden (hier: in en om Orvelte) om historisch veldwerk te verrichten, werd later van de groepjes verwacht dat ze zelf opdrachten, gericht op leerlingen, gingen vervaardigen. Om een indruk van de mogelijkheden te geven: historische namen in het landschap; het achterhalen van de es- en beekdalstructuur; de functie

van de wilde (!) gronden; vergelijken van boerderijen (uit de IJzertijd met die van 1850) e.d.

De opdrachten waren vrij algemeen gehouden: geen directe handleidingen dus, wat hier en daar tot merkwaardige interpretaties leidde en waardoor de groepjes graag wilden weten 'wie het nu eigenlijk goed had gedaan' (de leerling kwam boven in de docent!).

Die openheid van de vragen leidde tot een discussie over de haalbaarheid ervan met de huidige schooljeugd. Sommigen van ons hadden daarover nogal wat scepsis. De cursusleider Jan van Ginkel — die deze soort vragen als de hoeksteen van de programma's beschouwt in verband met het zelf ontdekken en ervaren — noemde zijn vele, uiterst positieve ervaringen. Naar zijn zeggen komt er vaak veel meer uit leerlingen omdat deze aanpak uitnodigt tot nader onderzoek en speuren. Veldwerk is immers het opdoen van ervaringen ter plaatse. Daarbij moet je weinig tot geen informatie en/of uitleg geven want dat belemmert juist het opdoen van die ervaringen. Het geconstateerde en ontdekte moet natuurlijk wel goed nabesproken worden.

De zelf te vervaardigen opdrachten kwamen natuurlijk niet helemaal goed uit de verf doordat er weinig tijd was om je goed te verdiepen in het onderwerp en vervolgens de probleemstelling te formuleren en uit te werken. De groepjes hebben desondanks veel werk verzet en energie gestoken in deze opdrachten. Opmerkelijk was weer dat wij als docenten toch sterk de neiging hebben onze leerlingen aan het handje te nemen. De benadering van Jan van Ginkel leer je niet zo snel aan. De aardigste opdracht was wellicht het idee om (brugklas)-leerlingen een maquette te laten maken van de es van Orvelte met behulp van grondboringen, metingen en begroeiingsmateriaal en dat te relateren aan moderne landbouwgronden en de daar toegepaste technieken. Andere opdrachten betroffen landschapsveranderingen, reconstructie van oude es- en weidegebieden, het leven op de boerderij voor 1900 en dergelijke.

HET LEVEN OP EEN BOERDERIJ VÓÓR 1900

Inleiding

Als je door Orvelte loopt, zie je, dat alle huizen in het centrum van oorsprong boerderijen zijn geweest. In deze opdracht probeer je er achter te komen hoe mensen er voor 1900 woonden en leefden. Waar haalden de mensen hun materiaal vandaan? Waar was het voer voor de beesten te vinden, enz.

Benodigdheden

- Kaartje van Orvelte 1:28.000 van 1823

- Dwarsdoorsnede en zij-aanzicht van de Bruntinge-hof.
- Plattegrond van de B-hof.
- Schrijfplankje, kleurpotloden en tekenpapier.

Werkwijze

Door de boerderij van binnen en van buiten goed te bekijken kunnen antwoorden gevonden worden op vragen over werken en leven op deze boerderij.

We kunnen stellen dat Orvelte een kennismaking was met een andere wijze van geschiedbeoefening en overdragen. Hoewel de uitkomsten in het experimentele vlak lagen, kan men de hele cursus een herhaling casu quo verdieping waard achten. Vol ideeën en met een tas vol papieren ging iedereen weer naar het 'gewone' werk. Ondanks aanvankelijke onwennigheid sprak de benadering 'zelf ervaren en worstelen met de nieuwe materie' ons erg aan.

Veldwerk in het geschiedenisonderwijs

Wie veldwerk gaat doen komt — al snel — tot een aantal conclusies. Hieronder volgt een opsomming.

Een wezenlijk onderdeel van veldwerk is gericht (leren) waarnemen, wat het beste lukt als je dingen gaat vergelijken. Aangezien er veelal met (ruime) opdrachten gewerkt wordt is dat een vereiste. Ter plaatse werd ons duidelijk dat oefening snel kunst baart. Aanvankelijk liep iedereen bepaalde hoogteverschillen in het landschap voorbij, maar na één ochtend werd door elk groepje bijvoorbeeld de es (die hoger ligt) duidelijk waargenomen en elders herkend. Al doende merk je dat je ontzettend veel oog krijgt voor de omgeving, want dat waarnemen geldt niet alleen voor hoogteverschillen maar ook voor soorten schuren en de ligging ervan, versieringen op huizen en schuren, bepaalde constructies voor de balken; de structuur van een dorp en dergelijke. Ook realiseer je je dat je normaal gesproken maar onoplettend en rechtuitkijkend in de wereld rondloopt. Daardoor kan een eenvoudige (stads)wandeling waarbij je de kijkrichting wat verandert en richt (bijvoorbeeld door te letten op de straten of op de gevelstenen) veel mensen de ogen openen.

BOERDERIJEN IN ORVELTE

Inleiding

In de loop der eeuwen zijn er in Orvelte verschillende typen boerderijen gebouwd. De techniek ontwikkelde zich en elke boer stelde zijn eigen eisen, daardoor ontstonden verschillende boerderijtypen. Ze verschilden in bouwstijl, indeling en in de ligging ten opzichte van de weg.

In deze opdracht gaat het erom of je deze verschillen kunt vinden, om zo een beeld te krijgen van de boerderijen in Orvelte.

Benodigheden

- 2 kaartjes van Orvelte
- Knipblad
- Schaar en lijn
- Schrijfplankje

Werkwijze

Je krijgt twee kaartjes van het centrum van Orvelte. Op deze kaartjes staan de boerderijen niet aangegeven, wel staan er de straten, bomen en inritten van de boerderijen op. De boerderijen staan op een apart knipblad, waarop ze per straat geordend zijn.

Zoek nu al lopende door Orvelte per straat de boerderijen op van het knipblad. Als je er eentje gevonden hebt schets je deze op de juiste manier op de kaart. Let hierbij op de ligging van de baander(s) (staldeuren) en de stand van het gebouw ten opzichte van de oprit. Terug op het veldstudiecentrum knip je de boerderijen van het knipselblad uit en plak je ze op de juiste manier in op de kaart. Als je alle boerderijen gedaan hebt plak je ook de legenda van het knipselblad op de kaart.

Hierna volgt een bespreking van de resultaten en mogelijkheden voor verder onderzoek.

Je signaleert al snel de tendens om speurend rond te lopen en niets aan de aandacht te laten ontsnappen. Daardoor komen er veel vragen op je af want waarom is dat hoogteverschil er of waardoor is het ontstaan; waarom zijn die akkers op de es zo ontzettend klein — menige volkstuin nu is veel groter —; waarom tref je geen oude huizen aan in Witteveen (een dorpje vlakbij Orvelte) en wel in Orvelte of waarom werden er in WO II zoveel boerderijen in Eursinge door brand vernield, en wat opvallend dat die boerderij uit ± 1700 nog zo veel lijkt op die uit de IJzertijd. Vragen die qua voorbeeld slaan op Orvelte en omgeving, maar die zich in elke omgeving voordoen mits men er een beetje op let!

Uit deze veelheid aan vragen rolt bijna automatisch een 'behoefte' om op die vragen ook een antwoord te vinden. Hypothe-

kleio

sen worden dan al snel - hoe voorzichtig ook - geformuleerd en wat nader uitgewerkt. Voor de antwoorden op al die vragen moet nader onderzoek gedaan worden, ter plaatse, in documentatie, in interviews en dergelijke. Inwoners weten soms veel interessante dingen te vertellen, waardoor al dat verzamelen alleen maar leuker wordt en je (soms) weer nieuwe vragen gaat toevoegen.

DORPENVERGELIJKING

Inleiding

We kunnen verschillende dorpstypen onderscheiden in Drente. Zo hebben we bijvoorbeeld esdorpen, wegdorpen en kanaal-dorpen. Door hun verschillende historische achtergronden hebben zij in de loop der tijd een verschillend uiterlijk gekregen. In deze opdracht gaan we Orvelte, als voorbeeld van een esdorp, vergelijken met Witteveen, een wegdorp.

Benodigdheden

- Kaart van Orvelte en Witteveen
- Opdracht formulier
- Schrijflankje

Werkwijze

Je fietst naar een van de dorpen en je maakt daar een uitgebreide inventarisatie binnen de bebouwde kom, waarbij de onderstaande vragen als leidraad kunnen dienen. Gebruik hiervoor het invulformulier. Ben je klaar met je beschrijving, dan ga je naar het tweede dorp en voert daar dezelfde opdrachten uit.

Hierna worden overeenkomsten en verschillen besproken en gezocht (ook in de bibliotheek) naar verklaringen.

Na al dat verzamelen komt de fase van het ordenen van al die gegevens tot een geheel. De vorm daarvan kan heel verschillend zijn: van invulles tot maquette; van schema tot knip- en kleurwerk.

Door de opdrachten toe te spitsen (bijvoorbeeld door gebruik te laten maken van kaarten of gegevens uit verschillende periodes) kan je leren dat in onze huidige samenleving nog heel wat dingen voorkomen die (heel) vroeger ook reeds voorkwamen; anderzijds wordt ook duidelijk dat bepaalde dingen totaal of gedeeltelijk verdwenen zijn. Dit soort opdrachten maken je dus bewust van de continuïteit en verandering: een van de ankerbegrippen voor ons vak (zie Heg-mededelingen - Kleio 4).

Doordat niet alleen op allerlei, al dan niet leuke, details wordt gelet en gewezen maar ook de structuren duidelijk kunnen worden, is tevens te stellen dat het unieke en het algemene met behulp van veldwerk,

in concreto, te herkennen zijn. Pak een dorp/stad en werk een onderwerp uit; door dat te laten vergelijken met een ander soortgelijk onderwerp komen die algemene en meer specifieke zaken - al dan niet gemakkelijk - naar voren. Vaak ook zal een dergelijk onderwerp exemplarisch zijn en zo wordt het in feite mogelijk om te zeggen: pak een stad/dorp en je kent de hele streek!

Uit de voorbeelden die tot nu toe gegeven zijn zal hopelijk al duidelijk geworden zijn dat veldwerk zich uitstekend leent tot vakkenintegratie. Doordat leerlingen (elementen uit) de samenleving goed leren waarnemen, nemen zij niet alleen de historische component waar maar ook al die andere componenten als de geografische of/ en de biologische. Vandaar dat grondboringen en cartografieopdrachten kunnen voorkomen. De geschiedenisdocent zal hier - evenals in andere integratieobjecten de historische component moeten bewaken.

Tenslotte nog een aspect van veldwerk dat naar de cursisten gemerkt hebben zeker gerealiseerd wordt, namelijk motivatie. Veldwerk motiveert doordat de leerlingen vaak ook op een heel andere manier zelfontdekkend bezig kunnen zijn. De eigen inbreng van leerlingen kan groot zijn, met hetzelfde effect. Daarenboven kan veel in een eigen omgeving gewerkt worden of wordt een nieuwe omgeving door veldwerk snel eigen gemaakt, de herkenbaarheid is groot. De diversiteit in opdrachten - die in meer 'traditionele' lessen ook in te passen is, maar in veldwerk sneller toegepast zal worden - maakt het geheel zeer aantrekkelijk. Op veel manieren kan dan bovendien nog gebruik gemaakt worden van de creativiteit van de leerlingen, zodat ook die verborgen talenten te voorschijn komen.

'T OLDE DRENTSCHE LAND

Inleiding

Ieder landschap heeft zijn eigen kenmerken. Op grond van deze 'eigen' kenmerken onderscheidt het esdorpenlandschap in Drente zich bijvoorbeeld van het landschap in de provincie Utrecht.

Om meer over een bepaald landschap te weten te komen kun je de kaart bestuderen. Een kaart is een goed hulpmiddel om de grote lijnen in het landschap te ontdekken.

Maar pas als je het landschap zelf goed hebt doorkruist en bekeken, kun je een idee krijgen van de waarde ervan.

Benodigdheden

- Verrekijker
- Topografische kaart.

Werkwijze

Een zekere heer Craandijk heeft in 1879 wandelingen gemaakt in het Drentse landschap. Tijdens deze wandelingen heeft hij bepaalde gebieden heel nauwkeurig beschreven in onderstaande landschapsbeschrijvingen.

Maak een wandeling door het dorp en de omgeving. Geef tijdens deze wandeling op de kaart aan waar je onderstaande beschrijvingen vindt. Noteer de letter op de kaart. Geef op het invulformulier aan, wat van de beschrijving nog klopt en wat is veranderd.

De landschapsbeschrijvingen

- ... waar het heldere water van het beekje zich kronkelt door frisse weiden, met afzonderlijk staande of tot groepen verenigde bomen bezaaid.
- een vriendelijk dorp, vol schilderachtige huizen en schuren met bemoste daken in het groen.
- zandwegen of met keien geplaveide straten, die zich slingeren tussen krachtige eikenstammen.
- daar is op de heide de onmetelijke ruimte, die ons omgeeft, in de ongestoorde stilte, die er heerst, in de ongerepte reinheid van de natuur.
- fraaie lommerrijke lanen overschaduwen breede zandsporen.
- wij komen op de uitgestrekte fraaie esch, van houtgewas omringd.
- 't is een schoon landschap, dat zich hier rondom uitbreidt; een schilderachtige vereniging van hoog, golvend bouwland, dichte boomgroepen, groene hagen.

Er moet een verklaring gezocht worden voor de verschillen met het landschap nu.

KAART ORVELTE EN OMGEVING SCHAAL 1 : 25.000

Zo langzamerhand kan de indruk gewekt zijn dat er alleen positieve kanten aan veldwerk binnen geschiedenis zouden zitten. Niets is minder waar.

Wie veldwerk overweegt, moet weten dat er concessies nodig zijn: de stofkeuze zal niet zo gemakkelijk corresponderen met de schoolboekenstof. Het werken met het boek zal anders of geïsoleerd moeten gebeuren. Mits goed overwogen hoeft dat geen nadeel te zijn, maar het vraagt veel van de docent, en veldwerk vraagt so wie so al veel van de docent als eigen onder-

zoek, overleg, nieuwe opzetten ontwikkelen en dergelijke.

De school zal moeten accepteren dat het vak geschiedenis zich niet alleen maar tussen de muren van het schoolgebouw afspeelt en dat vraagt dan tevens enige ruimte in de buitenschoolse mogelijkheden. Het is echter ook niet zo dat altijd hele dagdelen nodig zijn om veldwerk tot zijn recht te laten komen. En wat te denken van de werkweek?

Wellicht is als belangrijkste aandachtspunt wel te noemen dat de docent geschiedenis alert zal moeten zijn op de rol van zijn vak. Komt in veldwerk het vak geschiedenis en met name de historische component wel voldoende tot uiting? Een antwoord hierop is moeilijk te geven omdat dat sterk afhankelijk is van de visie op het vak. Menige cursist had de indruk dat het gevaar dat die historische component ondersneeuwt reëel was, maar dat dat ruimschoots door oplettende docenten gecompenseerd kan worden, ook met de winstpunten die hierboven al verwoord zijn. Wellicht werd om die reden de cursus afgesloten met de constatering dat VGN een goed gekozen naam was, want die afkorting zou hopelijk in de toekomst nog eens staan voor Veldwerkende Geschiedenis-docenten in Nederland.

VELDWERK IN ORVELTE: HEEL GOED MOGELIJK!

Wie met veldwerk aan de slag wil gaan maar dat eerst eens wil ervaren kan zeer goed terecht in het

Veldstudiecentrum
'Orvelte'
Zuideresweg 10, 9941 TZ Orvelte
Tel. 05934-263

Het veldstudiecentrum heeft werkelijk alles: fietsen (40), microscopen, kompassen, kleurpotloden, documentatiemateriaal, dia's, werkruimten, verrekijkers, grondboren e.d. te veel om op te noemen. Met deze outillage en in een bijzonder gezellige omgeving kunnen cursussen georganiseerd worden. De cursusleiding geeft alleen een cursus als tevoren goed overlegd wordt over inhoud en opzet. Daartoe komt men graag eens op de school praten (en/of komen de docenten in Orvelte praten). Elke cursus wordt op die manier maatwerk!

RECENSIES

VERZAMELBESPREKING GESCHIEDENIS SOVJET UNIE 1917-1953

Het prerevolutionaire Rusland in het begin van de twintigste eeuw krijgt in overzichten van de Sovjet geschiedenis doorgaans geen of weinig aandacht. Van de hier besproken werken wijdt alleen Fitzpatrick een hoofdstuk aan de precaire toestand waarin de autocratie verkeerde. Zij is ervan overtuigd dat het maatschappelijke en politieke bestel zo kwetsbaar was, dat ook zonder de eerste wereldoorlog overleving van het systeem nauwelijks denkbaar is (p. 33). Om hier de hele discussie over (on)vermijdelijkheid van de revolutie niet op te rakelen, geef ik graag een aansluitend citaat uit McCauley's inleiding op *Octobrists to Bolsheviks* (p. 7) weer: 'Revolutie in de zin van het afstaan van macht door de tsaar aan een gekozen parlement en aan de ontwikkelde sociale lagen was in 1914 onvermijdelijk'. Beide auteurs stellen zich op het standpunt van de autocratie als een kolos op lemen voeten, die niet in staat blijkt een oorlog op grote schaal te overleven. De

eerste wereldoorlog had voor Rusland de functie van vroedvrouw van de revolutie in deze visie. Deze kijk op de gang van zaken lijkt mij juist, want de tsaren in de negentiende eeuw en vooral Nikolaas II zijn geen van allen in staat geweest tot werkelijke en fundamentele hervormingen. Hun opvattingen over de alleenheerschappij lieten geen aantasting van die macht toe. Toen Nikolaas II knarsetandend en wenend instemde met de wonderlijke hybride van de constitutionele autocratie in 1905, had hij het gevoel de erfenis van de Romanovs te grabbel te gooien. Toch waren er in de jaren voor de revolutie heel wat veranderingen in staat en maatschappij gaande, die de bovenaangehaalde stelling zouden kunnen weerspreken. De lezer wordt door McCauley's publicatie zelf tot oordelen genood: *Octobrists to Bolsheviks* bevat een reeks vertaalde bronnen uit de periode 1905-1917. De selectie bevat korte stukken van een halve tot anderhalve bladzij, systematisch gerangschikt en kort maar helder ingeleid. De gebruiker van het boekje kan zich aldus gemakkelijk vertrouwd maken met bijvoorbeeld de landhervormingen van Stolypin: inhoud, reactie van politieke partijen, succes ervan. Ook kan de gebruiker zich een beeld vormen van de rechtse politieke partijen, die tussen 1907 en 1917 in de Doema belangrijk waren. Het virulente anti-semitisme valt dan op. De vooruitgang

kleio

nummer 6/85
pagina's 26 en 27

in de ontwikkeling van de massa wordt gedemonstreerd door documenten over de vernieuwingen in het schoolsysteem, de onderwijsexperimenten en de toenemende geletterdheid. McCauley heeft in zijn selectie niet alleen eigentijdse bronnen vertaald, maar nam soms ook passages uit romans op. Terecht, want grote auteurs als Pasternak hebben vaak historische schetsen verwerkt die een scherper beeld opleveren dan het werk van historici kan bieden. Ook zijn passages uit de vakliteratuur opgenomen om een aspect van de problematiek te verhelderen, het meest in de sociale en economische secties.

Naast algemene overzichtswerken verschenen recent twee waardevolle boeken over de jaren twintig. Carr en Fitzpatrick. Vergelijking tussen beide werken is bijzonder leuk door het verschil in benadering. Niet langer zijn historici over de Sovjet geschiedenis in te delen volgens criteria als sovjet-vriendelijk of -vijandig, marxist/liberaal, die vroeger gemakkelijke handvaten bleken te zijn. Een kritische benadering is zo langzamerhand gemeengoed geworden. Nieuw is nu echter, dat de claim van de communistische partij dat zij handelt en heeft gehandeld in overeenstemming met de wensen van het volk, serieus onderzocht wordt, zij het in de zin van de participatie van volksgroepen uit de samenleving.

E.H. Carr toont in zijn boek geen verrassende nieuwe inzichten. Hij schreef dit na de voltooiing van veertien klooeke delen geschiedenis van de Sovjet Unie 1917-1920 als een soort samenvatting. Zijn behandeling van de materie blijft hetzelfde en is bekend omdat iedereen het magnum opus onvermijdelijk hanteert: een overzicht van de politieke en economische geschiedenis dat op een neutrale wijze is geschreven. Waar Carr kritische noten laat horen over Lenin, Stalin, economisch functioneren etc., zorgt hij nauwlettend voor een positief tegenwicht. Zo heeft hij enerzijds waardering voor het verwesterende aspect van Stalins politiek, met name de industrialisatie ('een revolutie van bovenaf is beter dan helemaal geen revolutie', p. 190), anderzijds veroordeelt hij de terreur op dezelfde pagina. Carr wijst erop dat het uiteindelijk oordeel over Stalin wel eens veel gematigder kan zijn dan men nu voor mogelijk houdt en trekt een parallel met Peter de Grote die hij als een vergelijkbaar figuur ziet (p. 172). Ik denk dat hij dan toch de invloed van Stalins repressie ook op langere termijn, na zijn dood, onderschat. Peter de Grote liet op geen stukken na een vergelijkbare maatschappelijke invloed achter, vele van zijn hervormingen werden spoedig vergeten. Maar men bedenke overigens wel, dat Carr's monumentale totaaloverzicht het materiaal heeft bijeengebracht op grond waarvan de volgende generatie verder kan werken en op nieuwe ideeën kan komen.

Tegenover Carr's voorzichtige en beschrijvende studie Fitzpatrick's scherpe en oordelende werk als heel levendig af. Haar benadering is alleen al anders omdat zij als eindpunt van de eerste Sovjet periode het jaar 1932 kiest: het voltooiën van het eerste vijfjarenplan, van de collectivisatie en het beëindigen van de culturele revolutie. Zij werkt vanuit een andere opvatting van revolutie, namelijk alleen als sociale omwenteling. In die optiek schetst zij de ontwikkelingen in Sovjet Rusland als een reeks omwentelingen die steeds een andere groep aan het bewind bracht. Derhalve beziet zij de revolutie van bovenaf ook in sociale context en stelt centraal dat in de jaren 1928-1932 hele groepen enthousiastelingen meewerkten aan de opbouw van de industrie en landbouw in de gedachte een ideale samenleving te scheppen. Dat werden dan die kaders van wie Stalin kon zeggen dat zij overijverig bezig geweest waren en excessen veroorzaakten. Deze groep zeloten moest dan weer plaats maken toen de opbouwfase achter de rug was en de nieuwe industrie zich moest consolideren. Toen had men gedisciplineerde kaders nodig die realistisch uitvoerden wat werd opgelegd en niet in tomeloze ijver aan luchtkastelen werkten. Haar visie kan men gemakkelijk doortrekken door ook de kaderwisseling als gevolg van de grote terreur te beschouwen, mijns inziens een vierde revolutie. Fitzpatrick ziet in deze afwisseling van elites een continue lijn, namelijk dat het steeds opnieuw gaat om arbeiders die opklimmen in de maatschappij. Wonderlijk is dan wel, dat zij de ontsporingen van het stalinisme verklaart door het feit dat deze maatschappelijk gestegen arbeiders de dienst uitmaakten, alsof zij door sociale komaf tot geweldsuitoefening voorbestemd zouden zijn (p. 82).

Ook is de idee sterk overreden dat steeds volstreekte nieuwe criteria voor toelating tot de communistische partij werden ingesteld en dat de hele voorgaande groep aan de kant werd gezet.

Ondanks deze kritiek vind ik toch Fitzpatrick's aanpak stimulerend en verfrissend.

De stalinisme-discussie heeft sinds de jaren zeventig een aanmerkelijke opleving ondergaan, met name door de vraag naar de (dis)continuïteit van het leninisme in het stalinisme. De hele discussie kan ik de lezer besparen door te wijzen op een praktisch boekje van McCauley, voor didactisch gebruik bedoeld. In *Stalin and Stalinism* presenteert hij vertaalde documenten en visies op Stalin die door een uitvoerige samenvattende inleiding met elkaar verbonden worden. Het aantal documenten is te klein om de vraagstukken van het stalinisme terug te vinden (30 teksten op 27 pagina's) en te eenzijdig. Bijna de helft van de selectie bestaat uit passages van Nadezjda Mandel-

sjtams *Memoires* (ook in het Nederlands verkrijgbaar, Amsterdam 1971). Zeer terecht mag men de aandacht vestigen op deze waardevolle bron van kennis over het leven van intellectuelen onder Stalin, maar McCauley negeert nu wel vele andere materialen. Wie meer vertaalde bronnen wil hebben, zal toch naar andere verzamelingen moeten uitkijken.

De hier te bespreken algemene handboeken over de geschiedenis van de Sovjet Unie door Hosking, McCauley en Ulam zijn elk op hun eigen wijze goed bruikbaar. Door de verschillende opzet en behandeling van de stof vullen deze boeken elkaar eigenlijk aan. Ulams werk is al een jaar of tien op de markt en is als altijd sterk politiek georiënteerd. Zijn briljante stijl en scherpe oordeel maken het integraal geschreven handboek zeer leesbaar. Zijn rode draad is de communistische praktijk van geweld, dwang en terreur, en daarnaast het al vroeg prevaleren van het nationale belang boven de marxistisch-leninistische ideologie. Ulams voorkeur voor uitvoerige behandeling van de buitenlandse politiek blijkt ook hier duidelijk doordat hij in het zoeken naar verklaringen graag het 'Primat der Aussenpolitik' hanteert. Hij schrijft bijvoorbeeld de grote terreur in de jaren dertig hoofdzakelijk toe aan Stalins vrees voor het buitenland, aan de noodzaak die hij voelde elke vorm van oppositie preventief te vernietigen zodat Stalin zelf van binnen uit de Sovjet Unie niet bedreigd zou kunnen worden (p. 122). Daartegenover geeft Hosking een andere verklaring. Hij benadert de terreur meer vanuit de ambities van de jongere functionarissen die door de zuivering hun kans schoon zien carrière te maken (p. 196). McCauley geeft geen verklaring specifiek voor de terreur, maar sluit in zijn visie op het stalinisme aan op Hosking.

McCauley's werk is systematisch en chronologisch geordend. Hij draagt er zorg voor steeds de verschillende aspecten van de geschiedenis apart aan bod te laten komen: de cultuur, de nationaliteiten, religie, economie, sociale politiek komen aldus behoorlijk aan de orde. Het is eigenlijk een typisch leerboek, handig om feiten in na te slaan, zonder een duidelijke rode draad. Daardoor is het boek nogal vlak en komt het 'waarom' maar sporadisch aan de orde. Het geheel is dan ook niet zo inspirerend, al valt een heldere uitleg niet te versmaden. Naar mijn smaak volgt McCauley daarbij te vaak de officiële documenten en reikt de lezer dan geen eigen oordeel aan. Waar zijn visie wel duidelijk wordt, valt daarover nader te discussiëren. Dat is bijvoorbeeld McCauley's populistische benadering van het stalinisme als een stelsel, waarvan de economische doeleinden door de bevolking gedeeld worden (p. 105). In tegenstelling

Carr, E.H., *The Russian revolution. From Lenin to Stalin (1917-1929)*. MacMillan (London 1979) 200 pp. £ 6.95.
 Fitzpatrick, Sh., *The Russian revolution 1917-1932*. Oxford UP (Oxford 1984) 181 pp. £ 3.95.
 Hosking, G., *A history of the Soviet Union*. Fontana (London 1985) 527 pp. £ 4.95.
 McCauley, M., *The Soviet Union since 1917*. Longman, History of Russia, vol. VII (Harlow 1981) 290 pp. £ 13.95.
 McCauley, M., ed., *Octobrists to Bolsheviks. Imperial Russia 1905-1917*. Serie Documents of modern history, Edward Arnold (London 1984) 226 pp.
 McCauley, M., ed., *Stalin and Stalinism*. Longman (Harlow 1983) 128 pp. £ 1.95.
 Ulam, A.B., *A history of Soviet Russia*. Holt, Rinehart and Winston (New York 1976) 312 pp.

tot Ulam meent hij dat geen enkel dwangmiddel de Sovjet Unie zover vooruit had kunnen brengen zonder de sympathie van de bevolking. Derhalve vinden we bij McCauley geen kwalificatie van de algehele collectivisatie als een 'oorlog tegen de boeren' (Ulam, p. 95), maar als een gevolg van acties der lokale functionarissen (p. 74-75). Een dergelijke benadering heeft het voordeel dat Stalin als charismatisch leider verklaard kan worden (p. 105), maar schiet tekort als dan vervolgens het gedrag van de bevolking verklaard moet worden. Het aspect 'dwang', het ontbreken van alternatieve gedragskeuzes, in een maatschappij die onder druk van opgelegde verandering gepaard met politiecontrole staat, brengt mijns inziens in hoge mate consensus van de getroffen bevolking voort. Dat Stalin kon zorgen voor een charismatisch imago ligt dan meer aan de propaganda van Stalin als nationale leider dan aan een populair enthousiasme over het economische beleid.

Hoskings benadering vind ik dan veel evenwichtiger. Zijn overzicht is eigenlijk een sociale geschiedenis, waarin de politieke achtergronden beknopt zijn gehouden en de buitenlandse politiek ontbreekt. Hosking heeft niet geschroomd uitvoerig uitleg te geven aan allerlei sociale verschijnselen, mede door het gebruik van citaten uit de bellettrie en dissidenten-literatuur. Zo maakt hij de sociale vraagstukken wat concreter en meer te bevatten. Vanzelf is de recente vakliteratuur goed, en ook herkenbaar, verwerkt. Het boek is wel dik geworden, maar laat zich met behoorlijke snelheid lezen. Omdat de sociale problematiek niet geheel chronologisch gepresenteerd kan worden, zijn in twee hoofdstukken de vraagstukken van religie (inclusief Islam), etnische nationaliteiten en dissidenten behandeld. Hosking gaat naar verhouding het meest in op de problemen van de stalinistische maatschappij, omdat hij terecht daarin de essentiële ontwikkeling ziet die voor de verklaring van de hedendaagse Sovjet Unie van belang is: de verstarde nomenclatura en de gerontocratie in het Kremlin. De stagnatie van het heden ligt besloten in het vasthouden aan de verouderde structuren van het machtsmonopolie, dat geen antwoord meer biedt op de maatschappelijke vragen. Hoewel elk van de besproken werken aanbevolen kan worden, vind ik de werken van Hosking en Ulam als totaal overzicht het beste en geef voor de revolutionaire problematiek de voorkeur aan Fitzpatrick.

Dr. A.P. van Goudoever

TIJDSCHRIFTEN-DIDACTIEK

History Today

History Today is een maandelijks verschijnend tijdschrift uitgegeven door History Today Ltd., 83-84 Berwick Street, Londen W1V3PJ.

De uitgever berekent £ 1.25 per los nummer. Verzoek om abonnementen te richten aan de Subscription Manager. Een degelijke firma dus die zich met 70 pagina's richt op een breed publiek in een groot taalgebied. Misschien dat dat de reden is dat historici van naam zelfgeschreven uittreksels leveren van recentelijk verschenen werk. Waar verder *Spiegel Historiael* ruim baan maakt voor onderzoeksresultaten, laat *History Today* historici aan het woord als verteller over hun vak, onderzoek, specialisme. Een verder verschil is het uitbrengen van themanummers, hoewel Spieghele dat van tijd tot tijd doet, en het opnemen van reeksen artikelen over één onderwerp. Een gastcolumn opent elk nummer.

In het januarinummer een artikel over de mogelijkheden om zowel op basis van de traditionele diplomatieke bronnen als op basis van de moderner geachte kwantitatieve methoden een gevestigd historisch beeld te reviseren. Als voorbeelden dienen Elton en Fogel. De eerste schrijft op grond van diplomatieke bronnen de bestuurlijke revolutie aan het einde der 15e eeuw in Engeland niet zozeer toe aan Hendrik VII als wel aan Thomas Cromwell. Dit was in de jaren '50 een nieuw gezichtspunt. Fogel (cliometrist) dient als voorbeeld van de tweede categorie. Zijn opmerkelijke werk over de slavenhouderseconomie wierp het gevestigde beeld omver.

Het februarinummer bevat een artikel over Jinnah; bruikbaar voor ieder die iets met de film 'Gandhi' wil doen. Verder ook een amusante verkenning van de 18e-eeuwse studentenwereld in 'An Oxbridge Education'.

Het maartnummer beschrijft de Engelse Revolutie 1630-1650 als het eerste puur politieke conflict in de Europese geschiedenis. Feodale en religieuze belangen spelen een ondergeschikte rol nadat onder Elizabeth I het politiek bewustzijn ontwaakte. Een fraai gedocumenteerd en geïllustreerd artikel over het 19e-eeuwse beeld van armoede is te vinden in het aprilnummer. Voor een ieder die het gevoel heeft het nut van geschiedenisonderwijs te moeten verdedigen staat in het meinumner een verslag van een symposium waarop de minister (!) van onderwijs Sir Keith Joseph de uitspraak doet dat 'historical trained minds' welkom zijn op bestuurlijk niveau, in accountancy, het bankwezen etc. Op hetzelfde symposium ook een treffen tussen de

kleio

conservatieve patriottische geschiedopvatting in de verhalende traditie en de moderne zelfontdekkende varianten.

Juni: themanummer D-Day.

Juli: een nummer over de Nederlandse Opstand en Willem van Oranje.

In het augustusnummer een samenvatting van Robert Darnton's 'Great Cat Massacre' (Allen Lane £ 15) met ongelooflijk veel dierenleed, symboliek en sociale achtergronden.

In de september–decembernummers een serie artikelen van de hand van Jenny Wormald over Schotland en de Stuarts, waarin ze poogt af te rekenen met het traditionele beeld van de Stuarts als mislukelingen of hooguit tragische held(-innen). De inwendige dynamiek van de Schotse politiek die niet per sé speelbal is van Franse of Engelse aspiraties.

Peter Mellini behandelt in het oktobernummer 'Colonel Blimps England', de cartoons van Low.

Het laatste nummer is een beetje een vrouwennummer, Jane Rendall geeft in verkorte versie haar werk *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France and the US 1780–1860* weer. Ze laat de eerste feministische golf een eeuw voor Pankhurst beginnen, met de strijd van Amerikaanse vrouwen om politieke rechten, de rol van vrouwen in de Franse Revolutie. Verder een artikel van Stefan Collini over John Stuart Mill's 'Subjection of Women', die dan volgens Collini wel als eerste man invloed aan heeft gewend om de positie van vrouwen te verbeteren, maar die dit deed op instigatie van zijn vrouw.

H. v. Duysen

Geschichte in Wissenschaft und Unterricht

Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (GWU) met als ondertitel 'Zeitschrift des Verbandes der Geschichtslehrer Deutschlands' verschijnt maandelijks. Als uitgave van het Erhard Friedrich Verlag, Postfach 100150, 3016 Seelze, staat het onder redactie van K.D. Erdmann en J. Rohlfes. Abonnementen ad DM 84 (exclusief verzendkosten) op aanvraag. Ieder nummer bevat een kleine 80 pagina's.

Het blad richt zich op docenten, zij die dit willen worden, hun opleiders. Ieder nummer bestaat uit twee à drie artikelen en een Literatuurbericht dat soms afzonderlijke boeken recenseert, dan weer thematisch de bibliografie van een bepaalde periode en/of regio schetst.

De lay-out is sober en vrienden van de bijzin komen aan hun trekken. Het niveau is hoog. Onderstaande bespreking is niet meer dan een registratie van de voor de

onderwijspraktijk in Nederland mogelijk relevante artikelen.

Jaargang 1984

Zoals te verwachten in deze jaargang (tot september 1984) sehr viel Deutsche Geschichte, waarbij vooral de bibliografisch vergelijkende reeks van Dr. Helmut Grieser (nrs. 12/83 t/m 4/84) over de Duitse geschiedenis en geschiedschrijving vanaf '45 aandacht verdient.

Kritische noten over de 'Kritischen Geschichtswissenschaft' worden gekraakt in een bijdrage van Dr. Irmeline Veit-Brause (1/84). Interessant is ook de bijdrage van Helmut Altrichter (6/84). Aan de hand van vier prikkelende stellingen stelt hij pogingen in het werk om het beeld van een doelgerichte verandering van een nieuwe economische en sociale orde in Duitsland (1945–48) te corrigeren.

Eén nummer (2/84) is gewijd aan nationaalsocialistische geweldsmisdrijven en hun berechting.

Omtrent Eerste en Tweede Wereldoorlog respectievelijk artikelen over het uitbreken van de Eerste (Egmont Zechlin 4/84) en een bespreking van het in 1983 verschenen boek van Andreas Hillgruber 'Der Zweite Weltkrieg 1939–1945 Kriegsziele und Strategie der grossen Mächte'.

Didactisch gesproken is nummer 4/84 zowel curieus als interessant. Ulrich Kröll beschrijft eerst de doornige weg die een student moet gaan alvorens geschiedenisleraar te kunnen worden, schetst vervolgens de beroerde perspectieven en ontdekt dan het te koloniseren gebied, het 'alledaagse historische bewustzijn'. Wat twee generaties geschiedenisleraren niet lukte, lukte wel aan de makers van de 'soap-opera' (sic) 'Holocaust'. Een brede maatschappelijke discussie brandde los na vertoning in 1979 en ook de machtsgreep van de NSDAP werd door MGM 'anspruchsvoller' vertolkt dan door de modale geschiedenisleraar. Vijf aanbevelingen die neerkomen op meer video en meer aandacht voor de krant, van 'Frankfurter Zeitung' (NRC?) tot 'Gartenlaube' (Zelf Tuinieren?) volgen.

Integrale vertaling verdient wel het gebakkelei rond het nieuwe leerplan in Baden-Württemberg. Roman: groepje ten dele vrijgestelde geschiedenisdocenten krijgt de vrije hand om een nieuw program op te stellen; in de tweede (beslissings-)fase, wordt de ambtelijke stuurgroep van het ministerie actief. Tenslotte is het wellicht nuttig te wijzen op een artikel van een werkgroep uit Lübeck die een plaats bepleit voor de spreekbeurt in het geschiedenisonderricht. Dit dan vanaf het niveau van de achtste (tweede) klas. Daarbij wordt zo uitgebreid op voetangels en klemmen ingegaan, dat het maar goed is dat er ook een uitgebreide handleiding wordt gegeven van hoe het ook kan.

H. van Duysen

Geschichte, Politik und ihre Didaktik, 1984, nr. 3-4.

Het Duitse tijdschrift 'Geschichte, Politik und ihre Didaktik' wijdde een themanummer aan de relatie geschiedenisonderwijs en vredesopvoeding. Er wordt op allerlei vragen ingegaan:

- wat kan geschiedenisonderwijs aan vredesopvoeding bijdragen?
- kan ook in het nucleaire tijdperk geschiedenisonderwijs een bijdrage aan vredesopvoeding leveren?
- waar ligt de grens tussen manipulatie en onderricht?

De conclusie is: 'Friedenserziehung ist für den Geschichtslehrer nicht nur Beamtenpflicht, sondern vielmehr die Chance den Schülern den Weg zu Kenntnis und zu Erkenntnis zu bahnen'.

(F. Schöning Verlag, Postfach 2540, 2790 Paderborn, West-Duitsland).

C.G. van der Kooij

Praxis-Bulletin, mei 1985, nr. 9

Als onderwijsgevende heb je te maken met plotselinge, onverwachte actualiteit en met actualiteit, waarop je je kunt voorbereiden. Tot de laatste behoren de verkiezingen (meestal) en de herdenkingen en feestdagen. Voor zulke dagen is het goed dat je over een archief met ideeën beschikt. Tijdschriften willen onderwijsgeveden een handje helpen door suggesties voor de lespraktijk te geven. Vaak zijn dat suggesties, die een plaats in het archief verdienen, om er zo later gebruik van te kunnen maken.

Bovenstaand bewaardadvies geldt voor de bijdragen in het mei-nummer van 'Praxis' over het thema 'bevrijding'. Onder de titel 'Bevrijding: ... wat doe je ermee?' geeft Jan Engbers zicht op criteria voor leerstofkeuzes voor leerlingen van tien tot twaalf jaar. Voor dezelfde leeftijdsgroep besteedt Ad Bastiaanse aandacht aan de bevrijdingsdag: '5 mei... een vrije dag', met als ondertitel 'Hoe vertel ik het de kinderen'. Cor Adema zette onder de titel 'Wij en de vrijheid' enige kinderboeken over de Tweede Wereldoorlog voor 10 tot 12 jaren op een rijtje. In het totaal de gegevens en korte typering van twintig boeken. Marjolein Verpoorten doet ten slotte suggesties om met kleuters het bevrijdingsfeest te vieren: 'Kleuters en het bevrijdingsfeest'.

'Voor alle leerkrachten' houdt Joep den Otter een pleidooi om educatieve onderdelen (bijvoorbeeld museabezoek) op te nemen in schoolreisjes: 'Schoolreisjes' de moeite waard.

(*Praxis Bulletin*, uitgeverij Malmberg, Postbus 233, 5201 AE Den Bosch.)

C.G. van der Kooij

KLEIO KRANT

Pedak/Basis- onderwijs

Op 3 juni vergaderde het bestuur van PEDAK-BASISONDERWIJS. Naast de vele lopende zaken, op de agenda steeds voorkomend als 'verbindinglijnen', werd een discussieronde gehouden over het SLO-stuk *'Wat zouden ze krijgen in het voortgezet basisonderwijs'*. De nadruk lag daarbij op de optiek van een doorgaande lijn basisschool – voortgezet onderwijs. Enkele kanttekeningen zijn in een korte notitie aan de betrokkenen ter hand gesteld.

Verder stonden de regionale activiteiten op het programma. Ondanks de grote belangstelling is het moeilijk om geschikte tijdstippen voor de regiobijeenkomsten te vinden. Ieder van ons blijkt druk bezet te zijn en de weinige gaatjes in de agenda worden toch steeds weer opgeslokt door instituutzaken. Dat was ook de reden, dat de bijeenkomst van regio Noord op 7 juni, zo keurig voorbereid door de collega's Mulkens en Pijper van de Christelijke PABO in Groningen, op het laatste moment afgezegd moest worden. Spijtig, maar na de zomervakantie beginnen we weer met frisse moed.

Cees van der Kooij

AGN

Op vrijdag 27 september 1985 organiseert de *Sectie Geschiedenis* van de Katholieke Universiteit Nijmegen een studiedag over de in 1983 voltooide nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Tijdens deze studiedag zijn er 's morgens drie plenaire bijeenkomsten:

- 1 Dr. A.E.M. Janssen (KU Nijmegen), De plaats van de AGN in de nederlandstalige historiografie;
- 2 Prof. dr. R. de Schryver (KU Leuven), De AGN in vergelijking met buitenlandse equi-

valenten;

- 3 Prof. dr. A.M. van der Woude (LH Wageningen, lid van de coördinerende redactie van de AGN) geeft een reactie op de voorgaande sprekers.

's Middags vinden drie parallelle bijeenkomsten plaats over de delen van de AGN betreffende:

- 1 Middeleeuwen, sprekers: dr. D.E.H. de Boer (RU Leiden) en prof. dr. R. van Caenegem (RU Gent);
- 2 Nieuwe Tijd, sprekers: prof. dr. E.H. Kossmann (RU Groningen) en prof. dr. A.M. van der Woude (LH Wageningen);
- 3 Nieuwste Tijd, sprekers: prof. dr. J.Th.M. Bank (Erasmus Universiteit Rotterdam), prof. dr. H. Balthazar (RU Gent), dr. E. Defoort (KU Leuven, campus Kortrijk) en prof. dr. Joh. de Vries (KH Tilburg/ Nederlandsche Bank).

De dag wordt besloten met een forumdiscussie.

Het inschrijfgeld bedraagt f 30,– (studenten f 15,–).

De inschrijvingstermijn sluit op 1 september 1985.

Een inschrijffolder is verkrijgbaar bij:

Sectie Geschiedenis KU Nijmegen
Postbus 9103
6500 HB Nijmegen
telefoon: 080–512825 (van 9.00 tot 12.00 uur).

Ongehoord en ongezien geregistreerd

De Britse TV-maatschappij Granada stelde de Engelse historicus Max Hastings in de gelegenheid om een documentaire te maken over het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog. Deze documentaire *'Victorie in Europa. Van D-Day tot V-Day'* is nu op videoband verkrijgbaar. Hastings spreekt zelf het commentaar; de band is Nederlands ondertiteld. In de documentaire zit veel origineel filmmateriaal van Engelse, Amerikaanse, Franse, Russische, Poolse en Duitse cameramensen verwerkt.

De lengte van de band: ongeveer twee uur. De band is op verschillende systemen te koop in de winkel voor f 89,–.

C.G.v.d. K.

Historische verhalen

De redactie van de Belgische boekjesserie 'Historische Verhalen voor de jeugd' heeft de titellijst 1985–1986 gereed. Er zijn twee verhalen gepland over de Romeinse tijd: één over de strijd tussen de Kelten en de Romeinen (*'Art de Kelt'*) en één over de ondergang van Pompeji (*'Goud voor Pompeji'*). De Renaissance komt aan de orde in het boekje *'De beeldhouwer van Florence'*, de gevolgen van de ontdekkingsreizen voor de Inka's in *'Kinderen van Viracocha'*. De achttiende eeuw is vertegenwoordigd met een verhaal over de strijd tussen blanke kolonisten en Indianen in Noord-Amerika, *'Het laatste oorlogspad'*.

Sociale omstandigheden in de Gentse textielnijverheid in de tweede helft van de negentiende eeuw komen aan de orde in *'De rode lente'* en het leed dat veel mensen trof door de splitsing van Berlijn staat centraal in *'De Berlijnse muur'*. Ook in de komende jaargang weer een opgravingsverhaal, ditmaal de activiteiten van Schliemann in Troje: *'De schat van Priamus'*.

Deze boekjes verschijnen in de loop van het schooljaar 1985–1986. Nadere inlichtingen: uitgeverij De Sikkel NV, Nijverheidsstraat 8, 2150 Malle, België.

C.G. v.d. K.

Nascholing

Erasmus Universiteit

Tijdens het najaarssemester van 1985 zal de subfaculteit maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit een post-doctorale cursus over 'de Russische staat en maatschappij in transformatie, ca. 1850–1920' aanbieden. Deze cursus is speciaal bedoeld voor leraren geschiedenis uit de regio's Rotterdam en West-Brabant, doch ook andere belangstellenden zijn welkom. Diverse docenten zullen optreden, onder leiding van prof. dr. W.P. Blockmans. Aantal en tijdstip van de bijeenkomsten zijn nog nader te bepalen.

Opgave van deelname bij het bureau van de subfaculteit maatschappijgeschiedenis EUR, postbus 1738, 3000 DR Rotterdam.

Rijksuniversiteit Utrecht

In de maanden oktober en november 1985 worden door de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht twee PAO-cursussen verzorgd. De thema's zijn:

- 1 Sovjet-Unie 1917–1953
docent: A.P. van Goudoever
- 2 Nederland tussen de wereldoorlogen
docent: J.T. Minderaa

Tijd en plaats worden nog bekend gemaakt aan degenen die zich voor deelname hebben opgegeven. In ieder geval zal de cursus gegeven worden in Utrecht in de avonden. De cursus omvat 3 bijeenkomsten van 2 à 3 uur. De kosten zijn f 25,– per deelnemer. Men kan zich opgeven bij drs. E. Nijhof, Instituut voor Geschiedenis, spreekuur vrijdags 10.30–11.30, tel. (53)4074, die ook nadere informatie kan verstrekken. De opgave dient plaats te vinden vóór 1 september 1985.

Nutsseminarium/Amsterdam

Kunstgeschiedenis

In ongeveer 16 colleges maken de cursisten kennis met de Westeuropese kunstgeschiedenis. Zij leren enkele belangrijke produkten van de bouw-, beeldhouw- en schilderkunst kennen. Hierbij komen aan de orde:

- de voornaamste kunsthistorische begrippen en stromingen, zoveel mogelijk geplaatst in een breder historisch verband;
- de verschillende kunsthistorische methodes: de stilistische, de iconografische b.v.

De cursus wordt op verschillende manieren gegeven:

- algemeen overzicht van de kunstgeschiedenis;
- thema's uit de kunstgeschiedenis, b.v. kunst en godsdienst, het landschap etc.
- hoogtepunten uit de kunstgeschiedenis, b.v. Van Eyck 'Het Lam Gods'.

November 1985/ maart 1986
Maandag van 20.30 tot 22.00 uur.
Nieuwe Prinsengracht 89, 1018

VR Amsterdam.

Informatie: Mevrouw J.A.W. ter Borg telefoon 020-25 16 80 (instituut).

Aanmeldingen opsturen naar: Bureau V.O., Prinsengracht 303, 1016 GX Amsterdam, tel. nr. 020-230931 tst. 15.

Economie voor docenten

geschiedenis en aardrijkskunde

Economie gaat uit van schaarste. Schaarste komt tot uiting in de spanning die er bestaat tussen de eendeloos lijken behoeften van de mensen enerzijds en de beperkte middelen anderzijds om die behoeften te bevredigen. Het economisch probleem bestaat uit de keuze, die gegeven de schaarste, moet worden gedaan.

Het economisch aspect van ons handelen bestaat in het kiezen uit een aantal alternatieven met als doel het bevredigen van behoeften. Het vraagstuk van de schaarste is ook voor historici en geografen van grote betekenis. Vandaar dat vele onderwerpen alleen in het licht van een economisch georiënteerd begrippenapparaat verstaan kunnen worden. De cursus wil daarom in directe relatie tot geschiedenis en aardrijkskunde inleiden in de economie.

4 november 1985/10 maart 1986. Maandag van 20.30 uur tot 22.00 uur (onder voorbehoud).

Nieuwe Prinsengracht 89, 1018 VR Amsterdam.

Informatie: De heer J.A. van der Maas telefoon 020-25 16 80 (instituut).

Aanmeldingen opsturen naar: Bureau V.O., Prinsengracht 303, 1016 GX Amsterdam, Tel.nr. 020-230931 tst. 15.

Rijksuniversiteit Leiden

Het simulatiespel in het geschiedenisonderwijs.

Inlichtingen: Mw. I.C. Leenstra, Coördinator Nascholing, Rijksuniversiteit Leiden, tel.: 071-148333 toestel 3097/3118.

U kunt zich tot uiterlijk 1 september a.s. inschrijven bij de: Rijksuniversiteit Leiden, t.a.v. Coörd. Nascholing Mw. I.C. Leenstra, Rijnsburgerweg 146, 2333 AJ Leiden.

Voor cursusmateriaal worden enige kosten in rekening gebracht.

Geschiedenis en sociale wereldoriëntatie voor de basisschool: een discussie

Als inleiding op het dispuut tussen Nico Maarsen en de SLO Projectgroep 3250 vind U als achtergrondinformatie een artikel van Cees van der Kooij over het werk van deze groep.

'ZO MOGELIJK IN SAMENHANG', SOCIALE WERELD-ORIËNTATIE IN DE BASIS-SCHOOL

In aflevering 13 van de serie 'Geschiedenis in een schoolwerkplan van een basisschool' (Kleio, 1982, nr. 8, oktober, blz. 31-32) werd bericht over de eerste werkzaamheden van de projectgroep sociale wereldoriëntatie (ook wel genoemd: project 3250) van de Stichting voor de Leerplanontwikkeling te Enschede. Centraal stond toen het eerste visiestuk van de projectgroep, dat getiteld was 'Waar mogelijk in samenhang. Sociale Wereldoriëntatie met inhoud!'. In 1984 verscheen 'Zo mogelijk in samenhang. Doel structuur en inhoud van sociale wereldoriëntatie', het tweede visiestuk van de projectgroep. Ditmaal een nota, die – in tegenstelling tot de eerste – wel in de SLO-winkel te koop is.*

In de tijd tussen de twee visiestukken zijn er enkele wijzigingen in de personele bezetting van het project geweest. In deeltijdfunctie is aan de projectgroep toegevoegd de historicus Eddie van Vliet, die daarvoor werkzaam was bij de projectgroep Leerplanontwikkeling Basisschool (pgLOB) van de SLO. Projectleider Frans Tielens verruilde in deze periode zijn SLO-werk voor een leraarsfunctie. In verband met bezuinigingen werd zijn plaats niet opgevuld en kreeg Jan Greven de leiding van het project.

Wat is er inhoudelijk in de tijd tussen de twee visiestukken gebeurd?

De projectgroep heeft niet alleen verder gestudeerd (ook nu weer in het buitenland: ditmaal een studiereis naar Duitsland), maar ook in de praktijk geëxperimenteerd. Daartoe was er een samenwerkingsverband met basisscholen, met enkele onderwijsgeven en met een Pedagogische Academie Basisonderwijs (PABO). De reacties op het eerste visiestuk werden bestudeerd. Veelvuldig was daarin te lezen, dat 'men' de beperking van het communale vormingsaanbod tot aardrijkskunde en geschiedenis afwees. Er moest – ook op het gebied van het communale vormingsaanbod – meer zijn. Dit leidde tot een rondgang van één van de projectmedewerkers langs uiteenlopende Nederlandse sociaal-wetenschappers met de vraag wat hun vakgebied bij te dragen heeft aan een communale vormingsaanbod voor de basisschool. De projectgroep voerde ook gesprekken met vooraanstaande vakdidactici geschiedenis en maatschappijleer in West-Duitsland over het eerste visiestuk. Van beide gespreksrondes verschijnen in de loop van 1985 aparte publikaties.**

Vergelijken we het eerste en het tweede visiestuk, dan blijkt allereerst de omvang fors toegenomen te zijn: van 146 naar 282 bladzijden. Die groei zit vooral in de voorstellen, die gedaan worden om sociale wereldoriëntatie van een inhoud te voorzien, en – in mindere mate – in een nieuw hoofdstuk 'Van theorie naar praktijk'. Daarin worden drie uiteenlopende voorstellen gedaan om sociale wereldoriëntatie in een schoolwerkplan gestalte te geven. De totaalcompositie van het stuk is hechter, er is meer sprake van samenhang en afstemming, kortom de visie is duidelijk gegroeid (wat nog niet wil zeggen dat die ook afgerond is!).

Was in het eerste visiestuk nog sprake van aparte communale inhouden voor aardrijkskunde en geschiedenis, nu wordt een inhoudelijk voorstel gedaan voor één communale vormingsaanbod voor sociale wereldoriëntatie. Dit aanbod is onderverdeeld in zeven themavelden:

- 1 Mens en ruimte;
- 2 Mens en tijd;
- 3 Mens en levensonderhoud;
- 4 Mens en medemens;
- 5 Mens en macht;
- 6 Mens en cultuur;
- 7 Mens als individu.

Wat zijn nu de ideeën van de projectgroep op het gebied van geschiedenis? Aan de hand van drie vragen zullen we proberen die ideeën samen te vatten:

- a Welke doelen voor geschiedenis vindt de projectgroep nastrevenswaardig?
- b Welke voorstellen doet de projectgroep voor inhouden op historisch terrein?
- c Welke plaats kent de projectgroep aan geschiedenis toe?

De eerste vraag

Als antwoord formuleren de auteurs eerst een algemeen doel voor geschiedenis: 'sociale wereldoriëntatie streeft ernaar het historisch bewustzijn van de leerlingen te vergroten'. Deze algemene doelstelling wordt nader uitgewerkt in een drietal kwalificaties van leerlingen:

- 'de leerlingen zijn in staat en bereid het tegenwoordige leven te zien als een voorstelling van duizenden jaren menselijke geschiedenis, waarin de mens telkens mogelijkheden en onmogelijkheden voor komende generaties creëert';
- 'de kinderen zijn in staat en bereid zich enige historische vaardigheden eigen te maken met het doel zelfstandig informatie te verwerven over aspecten van het verleden';
- 'de kinderen zijn in staat en bereid de historische bepaaldheid van hun eigen bestaan te onderkennen (door het eigen bestaan te vergelijken met dat van mensen in

andere tijden), opdat zij weerbaar zijn om in een snel veranderende en pluriforme wereld te leven vanuit het besef hoe de samenleving zo geworden is'.

Deze kwalificaties worden uiteengelegd in een aantal doelen. Het gaat te ver om die hier allemaal op te sommen; het gaat om doelen, die afgeleid zijn uit de kwalificaties.

De kwalificaties worden niet alleen in doelen, maar ook in begrippen of kennisinhouden uiteengelegd. Dat gebeurt als volgt:

- kwalificatie 1: nomadische samenlevingsvorm, agrarische samenlevingsvorm, industriële samenlevingsvorm;
- kwalificatie 2: bron, subjectief/objectief, periode, tijdsindeling;
- kwalificatie 3: levensgeschiedenis, eender en anders, continuïteit, verandering en traditie.

Voorstellen op historisch terrein

In de visie van de projectgroep vormt geschiedenis, of in de terminologie van de projectgroep 'het themaveld mens en tijd', niet alleen maar een onderdeel van sociale wereldoriëntatie als apart themaveld. Geschiedenis (in de vorm van de dimensie tijd) levert ook een bijdrage aan de andere themavelden: mens en levensonderhoud (met als historische kennisinhouden en begrippen: ambacht (middeleeuwen), kolonie, koloniale mogendheid, armoede en armenzorg), mens en medemens (de begrippen: huishouding, ontwikkeling van onze taal, tolerantie en intolerantie en stand), mens en macht (Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, staatsburgerschap, emancipatiebewegingen), mens en cultuur (kerstening, Reformatie, Gouden Eeuw, verklaring van de Rechten van de Mens), mens als individu (historische grootheid).

Overzien we deze voorstellen, dan kunnen we concluderen, dat door middel van deze voorstellen gepleit wordt voor:

- een goede introductie bij het kind van tijd en geschiedenis, als basis voor een diep doordrongen besef van historiciteit, ofwel van herkenbare geschiedenis;
- een voorkeur om naast de bestaande periodisering een ordening in het verleden aan te brengen aan de hand van maatschappijvormen;
- de ontwikkeling van vaardigheden, die ogenschijnlijk de indruk wekken van de leerling een historicus-in-de-dop te maken, die echter in werkelijkheid de leerlingen mogelijkheden bieden om een zelfstandige positie in te nemen ten opzichte van de informatiestroom in de samenleving;
- het handhaven van een aantal traditionele vaderlandse onder-

werpen, met name in de bijdragen van geschiedenis aan de andere themavelden.

In het laatste hoofdstuk van het visiestuk worden deze onderwijsleerplangegevens uitgewerkt op schoolwerkplanniveau. Dan blijkt, dat op basis van het geformuleerde communale vormingsaanbod voor geschiedenis de concrete invulling van het schoolwerkplan nog op zeer uiteenlopende manieren mogelijk is. Dat is de winst van de door de projectgroep ontwikkelde conceptie: het communaal vormingsaanbod, geformuleerd in kwalificaties, doelen en kennisinhouden (sleutelbegrippen) kan door schoolteams zelf ingevuld worden met onderwerpen, aan de hand waarvan het communaal vormingsaanbod duidelijk moet worden. Dat kan volgens de projectgroep zowel via door de leerkracht bedachte onderwerpen (dat noemt de projectgroep 'thematiseren') als via door de leerlingen voorgestelde onderwerpen (dat noemt de projectgroep 'conceptualiseren').

Tot slot de vraag over de plaats van geschiedenis in het onderwijs

Voor de projectgroep staat vast, dat bezig zijn met geschiedenis tot de taken van de basisschool behoort. In de voorbeelden van uitwerkingen op schoolwerkplanniveau doet de projectgroep dat ook consequent vanaf het eerste moment, dat kinderen de school binnenkomen (en dus niet bijvoorbeeld pas vanaf het negende jaar). De projectgroep schrijft niet voor in welke vorm geschiedenisinhouden aan de orde moeten komen.

In het hoofdstuk over het schoolwerkplan worden drie voorbeelden uitgewerkt:

- het onderwijs in sociale wereldoriëntatie is volledig thematisch: in iedere klas komen de themavelden (alle) aan de orde, waardoor de mogelijkheid ontstaat om per themaveld een longitudinale opbouw te maken in de ontwikkeling van de sleutelbegrippen (en de onderwerpen);
- het onderwijs in sociale wereldoriëntatie is thematisch-cursorisch: ieder thema, dat in de klas aan de orde gesteld wordt, gaat vergezeld van een cursorisch gedeelte geschiedenis. De keuze van de geschiedenisonderwerpen vindt plaats op basis van de longitudinale ordening van de sleutelbegrippen. Die ordeningen gaan voor de klas extra leven, doordat ze te maken hebben met de algemene thema's, die in de klas aan de orde komen;
- het onderwijs in sociale wereldoriëntatie is cursorisch-thematisch: voor aardrijkskunde en geschiedenis zijn aparte (hoewel natuurlijk niet volledig los van elkaar staande) programma's ont-

wikkeld, waarin alle sleutelbegrippen uit alle themavelden van sociale wereldoriëntatie opgenomen zijn. Deze programma's kunnen zo nu en dan afgewisseld worden door een algemeen thema uit één van de vijf andere themavelden.

Zowel bij de theoretische uitgangspunten als bij de praktische uitwerkingen zijn kanttekeningen te plaatsen en vragen te formuleren. Dat was echter niet de opzet van dit artikel. Het hoofddoel is ruimere bekendheid te geven aan de kerngedachten van de projectgroep sociale wereldoriëntatie, een eerste voorwaarde voor verdere overdenking en discussie.

Cees van der Kooij

* Hans Annink, Jan Greven en Eddie van Vliet, *Zo mogelijk in samenhang. Doel, structuur en inhoud van sociale wereldoriëntatie. Tweede visiestuk*. SLO, Enschede 1984, 282 blz., AN 5.250.3891.

** H. Annink, *Sociale wetenschappers en sociale wereldoriëntatie*, SLO, Enschede 1985 en H. Annink en H. van den Bosch, *Geschiedenis en maatschappijleer in de BRD*, SLO, Enschede 1985.

'3250': EEN PORTRET EN EEN PAAR KANTTEKENINGEN

Petra en Jacob hadden de basisschool bezocht in Maastricht, een goede school waar de leraar veel werk gemaakt had van het M&M-onderwijs en het communaal vormingsaanbod zo ernstig had genomen, dat voor eigen aanbod geen ruimte overgebleven was. En nu was het zomer, Petra en Jacob hadden hun formatieve en summatieve toetsen, hun vrijstellende tentamens en evaluatie achter de rug: wat groot waren ze al, Jacob ('Santiago', grapte grootvader, die in zijn jeugd een enkeltje naar Galicië genomen had) en Petra ('vrouw van rots' noemde grootvader haar, die zich uit zijn LS-tijd de herkomst van het woord 'petroleum' herinnerde en bovendien, hoewel ongelovig, graag Jezus parafraseerde). Bijna waren ze al klaar voor het VBAO! 'Maar wat kijken die kinderen toch verbluft, wanneer ik Santiago en "vrouw van rots" zeg,' dacht grootvader, 'zouden ze zulke kennis niet meer hebben?' Hij besloot hen eens aan de tand te voelen. – Wat bleek nu? Petra en Jacob hadden nog wel geleerd van Heerlen, Sittard, Venlo en Roermond, maar wisten niet, waar Dokkum lag, en Enschede en Gouda; de Maas, die hadden ze geweten, maar niet de Amstel, de Zuidwillemsvaart en het Boterdiep. Van Spanje kenden ze wel Madrid, maar niet Barcelona, laat staan het trotse Santiago de Compostela. Van grondsoorten

en landschappen wisten ze niets. Wolga en Don leken hun namen voor maangebergten. Helaas was het met de geschiedenis niet beter gesteld. Ja, ze wisten iets over burgers die de macht gekregen hadden, arbeiders die zich van onderdrukking bevrijd hadden, terwijl Petra ook nog de naam kon noemen van de vrouwenaanvoester Aletta Jacobs (Jacob had die kennis zeker verdrongen). Oh ja, en ze hadden begrepen dat de mensen al vele tienduizenden jaren bestonden; wat die al die tijd gedaan en gedacht hadden, dat wisten ze niet. – Jacob vertelde ook nog dat hij eens aan de leraar gevraagd had, wie Piet Heyn was geweest. De leraar had toen gezegd, dat hij dat maar moest opzoeken in het documentatie-systeem, vandaag moest alle tijd besteed worden aan de begrippen 'centrum' en 'periferie'.

Voor grootvader werd het in al zijn verschrikking duidelijk: bourgeoisie, arbeidersbeweging, feminisme, de rechten van de mens, daarvan wisten ze het een en ander, maar onze Bourgondische ontaarsgeschiedenis, de vorming van onze staat in de 16de eeuw, de weergaloze bloei in de 17de, de verre herkomst van kerk en kerkemacht, de opkomst en onderdrukking van de moderniteit in de 18e eeuw, de opbouw en de ondergang van het Nederlandse koloniale imperium, het waren alle zaken waarvan de kinderen nog nooit gehoord hadden. Grootvader vroeg zich af, of tegen dit verlies opwoog dat de kinderen wel wat wisten van maatschappijtypen, van wat een bron was en een periode, een tijdbalk konden maken en met het probleemgebied subjectiviteit-objectiviteit bezig geweest waren...

Van dit portret naar enkele kanttekening over de inhoud van M en M

In hun beschouwingen stellen de auteurs twee begrippen centraal, 'cultuuroverdracht' en 'mondiale vorming'. Onder 'cultuuroverdracht' verstaan zij de behandeling van alle mogelijke, ruimtelijk en in tijd verschillende oplossingen van 'dezelfde' samenlevingsproblemen. Een belangwekkende gedachte die ik graag verder uitgewerkt zou willen zien. Maar waar blijft de 'oude' cultuuroverdracht? Zullen de basisschoolleerlingen niet dan bij toeval iets horen over de zaken die ik noemde in het bovenstaande portret? Waar blijft, anders gezegd, de organisatie van de collectieve herinnering en het gesprek over de betekenis ervan nú? 'Mondiale vorming' wordt omschreven als de gemeenschappelijke geschiedenis der volkeren, geordend met hulp van de Rotterdamse maatschappijtypologie.

– Voor mij heeft de term een sterk emotionele inhoud (... vorming...), die ik in de nadere typering niet terug vind. Mijs inziens is cultuuroverdracht, zoals de auteurs die omschrijven, een belangrijk middel tot mondiale vorming, die zelf weer beter kan worden omschreven als een 'eind' doel, bewustzijn van de mondialiteit van het leven en van de imperialiteit van mondiale solidariteit.

De auteurs zien als object van M&M, 'de mens in zijn sociale werkelijkheid'. 'Nourris dans le sériel', stellen zij zich op het standpunt dat de leerlingen van de basisschoolleeftijd de werkelijkheid als een geheel beleven. Hoe vreemd doet het dan niet aan, dat zij M&M opdelen in zeven themavelden, die natuurlijk alle – ook al doelt men op samenhang – een ingebouwde tendens tot verzelfstandiging hebben.

Deze indeling (economie, samenleving, politiek, 'cultuur', het individuele, de tijd en de ruimte) is niet slechts onbevredigend, het is helemaal geen indeling. Het enige dat we immers kunnen vaststellen, is dat de mens zijn bestaan beleefd in de twee categorieën van tijd en ruimte, en dat er twee wetenschappen geboren zijn, al heel lang geleden, die dat 'totale' bestaan verhelderen. De aardrijkskunde heeft tot doel de verhoging van het ruimtelijk bewustzijn, van het bewustzijn dat veel onbegrijpelijk blijft, wanneer het ruimtelijk aspect niet in de beschouwingen betrokken wordt; zij is ook de hoedster van de collectieve opvattingen over 'onze ruimte' (die in deze tijd nog slechts als wereldruimte kan worden opgevat).

De geschiedenis heeft op overeenkomstige wijze ten doel de verhoging van het tijdsbesef, van het besef dat ieders leven deel uitmaakt van de brede stroom van de tijd, 'Gekomen vanwaar?', 'Waarheen gaande?', de tijd als schouwplaats van het gevecht tussen verandering en behoud. Tevens is het vak geschiedenis, ter wille van wereldoriëntatie en opdat de aankomende generaties niet zonder plaatsbepaling voortdrijven, de hoedster van onze collectieve herinnering, die zij met het oog op dat doel zuivert, verrijkt, zinvol houdt (deze collectieve herinnering kan in onze tijd nog slechts als wereldgeschiedenis worden opgevat).

Deze twee vakken vooral, met name in voortdurende betrokkenheid op elkaar, geven toegang tot de 'grote' werkelijkheid; de wetenschappen die de auteurs noemen bij de themavelden economie, maatschappij, politiek en 'cultuur' hebben om der wille van scherper begripsvorming en meer 'wetenschappelijkheid' een deel van de sociale werkelijkheid

kunstig uitgesplitst. De conceptuele inhoud van hun produkten zijn voor leerling en leraar van het grootste belang; geschiedenis en aardrijkskunde die er geen gebruik van maken, veroordelen zich tot armoe. Maar zodra deze vakken zich gaan bezighouden met de bestudering van 'hun' stukje werkelijkheid, leveren ze voor het onderwijs slechts halffabrikaten, die bij geschiedenis en aardrijkskunde verder verwerkt moeten worden...

Ik zou willen eindigen met de auteurs te vragen de problematiek der inhouden opnieuw te doordenken. Zij hebben gekozen voor een sterk conceptualiserende aanpak, voor essentialia. Maar waar is de existentie gebleven, zoals die 'aan het woord komt' in een 'goed' verhaal over belangrijke feiten en verschijnselen? Een goed verhaal dat in zich verenigt: de wil tot waarheid, een belangrijke vraag en een belangrijk antwoord, de oproep tenslotte tot verdieping en actie; Het Verhaal dat zo vaak begint — en hiermee eer ik de grootvader die eens naar Santiago de Compostela ging — als de Don Quijote: *'En un lugar de La Mancha... no ha mucho tiempo que vivía un hidalgo...'*

Nico Maarsen

REACTIE OP NICO MAARSEN

Een ander portret

Enige tijd geleden was één van de projectgroepleden te gast in de achtste groep van een basisschool, die bezig was met een project over Santiago de Compostela. Als late pelgrim die heen en terug naar Santiago was gelopen en daar een boek over geschreven had, vertelde hij de leerlingen over de tocht en probeerde antwoorden te vinden op de vele vragen die ze hem stelden. Wat voelde u toen u vertrok? Waarom deed u dat? Hoe hield u zich in leven? Ontmoette u veel mensen? Was u veranderd toen u terugkwam? Al vertellend werd in hem het gevoel weer sterker dat hij al lopende zo intens ervaren had: het gevoel van verbondenheid met die miljoenen pelgrims uit de afgelopen 1000 jaar. Dat heeft hij in die les de jongens en meisjes duidelijk proberen te maken: dat er natuurlijk veel verschillen zijn in motieven, gevoelens en omstandigheden als we ons vergelijken met pelgrims van vroeger, maar dat er ook wezenlijke overeenkomsten zijn. Dat in ieders leven pijn, verdriet en vreugde voorkomt. Dat ieder mens zich soms op welke wijze dan ook wil bezinnen op zijn leven. Dat ieder mens diep in zichzelf een tekort voelt en op zoek is naar vervulling daarvan. Want 'wij zijn toch pelgrims allegaer' zei de

zeventiende eeuwse dichter Adriaen Poirters.

Onder dat motto probeerde hij in deze les duidelijk te maken hoe je beïnvloed wordt door, maar ook zelf invloed hebt op je werk, je kennissen, je consumptiepatroon, je maatschappelijke positie, je normen, waarden en levensbeschouwing, je karakter, je levensloop en waar je leeft en hoe daar in continuïteit en verandering essentiële begrippen zijn. In het gesprek met de leerlingen zochten ze naar herkenning daarvan in hun eigen leven. Konden zij zich voorstellen dat ze ooit een pelgrims-tocht zouden ondernemen? Zouden er op andere wijze veranderingen in hun leven komen? Op die wijze eindigde deze les.

Dit portret geeft meer aan wat de projectgroep Sociale Wereldoriëntatie (zo worden we liever genoemd dan '3250') voor ogen staat, dan de karikatuur die Nico Maarsen ervan geeft met grootvader, Petra en Jacob. In ons visiestuk zeggen we dat er wel een verschil bestaat tussen leerinhoud en leerstof. Het is het verschil dat de Duitsers uitdrukken met 'Gehalt' en 'Inhalt'. De leerkracht kan sleutelbegrippen ('Gehalt') als continuïteit en verandering thematiseren: hij/zij vertaalt ze in leerstof naar de ervaringswereld van de leerlingen toe. Wanneer de leerlingen zich bezig houden met onderwerpen uit hun ervaringswereld, kan de leerkracht die proberen te verhelderen met sleutelbegrippen: de leerkracht conceptualiseert. Brengt de leerling bijvoorbeeld zijn of haar verhuizing in, dan kan de leerkracht het sleutelbegrip continuïteit en verandering inbrengen.

Uitgangspunt voor ons is, dat sociale wereldoriëntatie ervaringsgeoriënteerd moet zijn. We funderen dat op het kennistheoretische onderscheid tussen existentiële en begripsmatige kennis die elkaar vooronderstellen. Daarom is het onjuist wat Nico Maarsen van ons zegt, dat we gekozen zouden hebben *'voor essentialia. Maar waar is de existentie gebleven?'* Wij schrijven onder andere letterlijk (pagina 68, zie ook pagina 102 e.v.): *'Dat betekent, dat bij wereldoriëntatie niet eenzijdig het accent gelegd mag worden op begripsmatige kennis onder verwaarlozing van de ervaringen van de kinderen zonder dat die verder geleid worden. Maar ook, dat niet eenzijdig het accent gelegd mag worden op ervaringen van de kinderen zonder dat die verder geleid worden tot conceptvorming.'* Volgens ons is ervaren noodzakelijke voorwaarde voor begripsmatig kennen; begripsmatig kennen is weer noodzakelijke voorwaarde voor nieuwe ervaringen. Op deze manier is sociale wereldoriëntatie persoonlijkheidsverrijkend.

In een andere kanttekening inter-

preteert Nico Maarsen met 'cultuuroverdracht' en 'mondiale vorming' onze centrale ideeën. Het zijn benamingen die wij zo niet gebruiken. Voor ons staat centraal wat wij in de doelomschrijving van sociale wereldoriëntatie naar voren brachten. Dat onderwijs moet ertoe bijdragen:

1 dat de leerlingen zich bewust worden, hoe ieder mens beïnvloed en beïnvloed wordt door de economische, sociale, politieke en culturele aspecten van de samenleving in de dimensies tijd en ruimte;

2 dat de leerlingen ook met behulp van deze kennis gesteund worden in hun waardenontwikkeling;

3 dat ze zich in hun keuzes verbonden weten met anderen, en

4 dat ze in staat en bereid zijn in die verbondenheid samen met anderen invloed uit te oefenen op de samenleving. Dat vereist vorming van een aantal geschiktheden (kwalificaties) die we gepreciseerd hebben naar die aspecten en dimensies van de samenleving. Die kwalificaties maken een mens handelingsbekwaam. En zonder te willen zeggen dat de ontwikkeling ervan tot het alleenrecht van de school behoort (het zijn levensstaken waaraan ieder zijn leven lang werkt), kan de school daartoe een specifieke bijdrage leveren door het leren te leren en door kennisoverdracht.

Wij formuleerden in een voorstel wat de begripsmatige kennis is die een zodanige werkelijkheidsontsluitende waarde heeft, dat ze in ieder geval opgenomen moet worden in het onderwijsaanbod van de Nederlandse basisschool. Die sleutelbegrippen en fundamentele inzichten kunnen per school of klas met behulp van zeer verschillende leerstof geleerd worden, maar ze geven een basis waaraan in het voortgezet onderwijs verder gewerkt kan worden. En wat de handelingsbekwaamheid betreft: we ontkennen de basisschoolleerling niet het recht om zich meer beschouwend en receptief op te stellen.

De structuur van sociale wereldoriëntatie

De structurering van het leergebied die wij voorstellen (en die Nico Maarsen slordig en onjuist weergeeft) noemt hij *'niet slechts onbevredigend, het is helemaal geen indeling'*. Die reactie komt voor ons tamelijk onverwacht. In onze gesprekken met o.a. Maarsens collegae-vakdidactici in West-Duitsland noemden bijvoorbeeld Hans Süßmuth en Joachim Rohlfes die indeling 'klassiek' voor de wetenschap der geschiedenis. Daar zal niemand moeite mee hebben voorspelde Rohlfes ons: de moeilijkheden komen als jullie de structuur gaan invullen.

We hebben in dit artikel niet de ruimte om onze keuze voor deze structuur uitgebreid te verantwoorden. We fundeerden die in onze visienota door te stellen dat sociale wereldoriëntatie spontane of gewekte vragen van de kinderen betreffende samenleving en cultuur moet helpen beantwoorden. We menen, dat binnen de sociale wetenschappen consensus valt te vinden over de definitie van de samenleving als *'een geheel van relatievormen tussen mensen, beïnvloed door processystemen (het economische systeem, het sociale systeem, het politieke systeem, het culturele systeem) die onderling en afzonderlijk variëren in ruimtelijk en tijdelijk opzicht'*. Ook het begrip 'cultuur' definieerden we, waarbij op te merken valt, dat zowel meerdere samenlevingen deel kunnen hebben aan een cultuur, alswel dat meerdere culturen zich binnen een samenleving kunnen manifesteren.

Op basis van deze definities kwamen wij tot de structurering van het mens- en maatschappijonderwijs in genoemde themavelden. Het is een onderwijskundige indeling in themavelden waarmee te werken valt vanuit verschillende theorieën, bijvoorbeeld de cultuurkritische of de marxistische, of de symbolisch-interactionistische.

Elk themaveld heeft zijn specifieke onderwijsdoelen. Zo moeten thema's die primair behoren tot het themaveld mens en tijd het historisch bewustzijn van de leerlingen vergroten, thema's uit het themaveld mens en medemens hun sociale redzaamheid vergroten, enzovoort. De angst van Nico Maarsen, dat deze themavelden zich tot afzonderlijke terreinen verzelfstandigen achten we ongegrond. Essentieel in onze visie is immers, dat elk thema multiperspectief bekeken wordt. In het onderwijzershandboek dat we na jaar 1985 uitbrengen, maar ook in eerder gepubliceerde projectverslagen zijn van deze benadering voorbeelden te vinden. Niet alleen aan de samenleving als geheel zijn economische, sociale, politieke, culturele aspecten in de dimensies ruimte en tijd te onderscheiden, datzelfde geldt ook voor afzonderlijke maatschappelijke verschijnselen. Zo moet een verschijnsel als werkloosheid niet alleen vanuit economisch perspectief benaderd worden, maar ook in zijn sociale, politieke, culturele, ruimtelijke en tijdelijke aspecten en dimensies. En bekeken moet worden hoe zo'n maatschappelijk verschijnsel van invloed is op en beïnvloed wordt door de mens als individu. Bijvoorbeeld hoe werkloosheid iemands zelfbeeld, gevoelens, psychische en lichamelijke gezondheid beïnvloedt. Het beginsel van de multiperspectiviteit brengt samenhang

tussen de themavelden. Het is te meer nodig omdat volgens ons de leerlingen de werkelijkheid niet als geheel ervaren. Dat laatste schrijven we op pagina 86, maar misschien las Nico Maarsen daar overheen.

Het belang van de geschiedenis in de sociale wereldoriëntatie

Historische en geografische kennis en vaardigheden hebben in ons voorstel het meeste gewicht. Niet alleen omschrijven wij historische en geografische doelen en inhouden als componenten van de themavelden Mens en Levensonderhoud tot en met de Mens als Individu. In onze onderwijskundige structuur beschrijven wij de themavelden Mens en Ruimte en Mens en Tijd nog eens extra in doelen en inhouden. Dat willen we niet funderen, zoals Nico Maarsen doet, in de stelling dat geschiedenis en aardrijkskunde hogere wetenschappen zouden zijn die de meer specialistische gegevens van de andere sociale wetenschappen zouden synthetiseren. Toen wij als advocaten van de duivel die stelling naar voren brachten in een gesprek met Rohlfes, antwoordde hij ons inziens terecht: *'Dat kun je ook omdraaien: ook sociologie en politicologie zijn interdisciplinair. Zij hebben ook historische componenten, zij hebben ook de component mens en ruimte. Als je de rol van vakken van daaruit bepalen wil, beschouw ik het als een nutteloos spel. In dat opzicht is de argumentatiebasis der vakken enigszins gelijk'*.

Het wezenlijke aanbod van de geschiedenis voor de leerlingen ligt hierin, dat geschiedenis en ook aardrijkskunde hun ervaringswereld kan uitbreiden over de grenzen van het hier en nu heen. Daarover waren zowel de Nederlandse sociale wetenschappers als de Westduitse vakdidactici voor geschiedenis en maatschappijleer met wie wij spraken, eensgezind. Wij geven het meeste gewicht aan historische en geografische kennis en vaardigheden, niet omdat de wetenschappen of de schoolvakken aardrijkskunde en geschiedenis van zo'n andere orde zouden zijn. Maar omdat tijd en ruimte van een andere orde zijn (dimensies door ons genoemd) dan het economische, sociale, politieke en culturele aspect van de samenleving, en omdat de ervaringswereld van de kinderen zich in de dimensies tijd en ruimte uitbreidt.

Wat dat voor het basisonderwijs betekent, werkten we uit. Het historisch bewustzijn der leerlingen wordt vergroot enerzijds wanneer ze meer beseffen hoe economische, sociale, etc. aspecten in onze samenleving verworteld zijn in ons verleden. Hier komen aan de orde

Ambacht in de Middeleeuwen, Reformatie, Gouden Eeuw, enzovoort. Wat Nico Maarsen 'collectieve herinnering' noemt, en waarvan hij ten onrechte denkt dat wij daarover met hem van mening verschillen. Cultuuroverdracht blijft één van de taken van het onderwijs. Anderzijds wordt het historisch bewustzijn van de leerling vergroot, wanneer de geschiedenis als zodanig voor hen meer diepte krijgt doordat ze zich beelden vormen van de samenlevingsvormen die de onze vooraf zijn gegaan.

Een voor de basisschool voldoende ordening daarvan is die in de nomadische, agrarische en industriële samenlevingsvorm. Daarmee worden tegelijkertijd heden en verleden op elkaar betrokken omdat deze samenlevingsvormen mondiaal gezien nog steeds aanwezig zijn. Wij zitten daarmee voor Nico Maarsen onmiddellijk in het 'Rotterdamse kamp'. Dat vinden we vervelend, niet vanwege 'Rotterdam' maar omdat naar ons gevoel die discussie tamelijk gepolariseerd en verziekt is. In een Nederlands provincialisme wordt daarbij vergeten dat maatschappijgeschiedenis geen Rotterdamse vinding is, maar een benadering met een lange traditie, onder meer te herkennen in de 'New History' en de Annales-groep. Die benadering werd vroeger ook wel aangeduid met cultuurgeschiedenis, in de jaren zestig door vooral de Westduitse jonge garde van kritische historici als Hans Ulrich Wehler, Jürgen Kocka e.a. omgedoopt tot maatschappijgeschiedenis. Daarbij valt wel te bedenken dat wanneer je hetzelfde onderscheid in maatschappijtypen maakt als Jürgen Habermas (en die hier 'Rotterdams' genoemd wordt), je niet ipso facto aanhanger van de Kritische Theorie hoeft te zijn.

De schildering van samenlevingsvormen geconcretiseerd voor de leerlingen in zeer herkenbare feiten van bijvoorbeeld het dagelijks leven in het neolithicum vereist een apart themaveld Mens en Tijd. De eigenheid ervan in de samenhang van de economische, sociale, politieke en culturele aspecten in de dimensies tijd en ruimte kan voor de kinderen niet alleen duidelijk worden met behulp van historische kennis omtrent thema's als verhuizen, arbeid en vrije tijd, de politie, etcetera. Ook het inoefenen van vaardigheden waarmee je zelfstandig informatie kunt verwerven over aspecten van het verleden zal apart geleerd moeten worden voor je die toe kunt passen bij dergelijke thema's. En ook het begrijpen van de levensgeschiedenis van jezelf en anderen in heden en verleden vereist een dwarsdoorsnede-benadering die in een themaveld Mens en Tijd tot zijn recht kan komen. Vooral het bezig zijn met levensgeschiedenis

stelt de leerlingen in staat vanuit het hier en nu mensen uit het verleden te ontmoeten.

Afsluitend

Geschiedenis en ook geografie zijn van wezenlijke betekenis voor sociale wereldoriëntatie. Want die oriëntatie moet er volgens ons niet primair een zijn op de samenleving hier en nu. Het moet primair een oriëntatie zijn op het menselijk leven als zodanig, op het 'algemeen menselijke patroon' en de verscheidenheid daarin. Hoe gaan elders en hoe gingen vroeger mensen om met de fundamentele levensvragen. Die vragen stel je vanuit en in vergelijking met het hier en nu. Er zijn wat Schillebeeckx noemt antropologische constanten: voorwaarden voor het handelen zoals het respecteren van grenzen in onze verhouding tot de natuur en de eigen lichamelijkheid, als medemenselijkheid, die geldig zijn voor alle tijden en alle samenlevingen wil de menselijke cultuur mens-opbouwend en niet mens-ontluisterend werkzaam zijn. Wat de geschiedenis ons kan leren is hoe de vroegere mens in zijn samenleving aan die constanten vorm heeft gegeven, zodat we kritischer kunnen staan tegenover ons leven hier en nu. We kunnen in dialoog treden met de mensen uit het verleden en ons een voorstelling maken van hun levenssituaties. De antwoorden die zij hebben gegeven vanuit de levenssituaties waarin zij verkeerden zijn meer dan echo's van onze vragen.

We begonnen met een portret uit een project over Santiago de Compostela. Die korte schets maakt hopelijk iets duidelijk hoe volgens ons herkenning en verbondenheid kan ontstaan tussen leerlingen en mensen uit het verleden die niet alleen anders maar ook eender zijn.

Hans Annink, Jan Greven, Eddie van Vliet

OMO

Na een oproep hiertoe in 'Omologie' van Nico Stam, docent geschiedenis aan het Dr. Schaepmancollege te Dongen, is begin 1985 een interscholair vaksectie geschiedenis opgericht door een aantal docenten aan OMO-scholen (RK Stichting 'Ons Middelbaar Onderwijs' in Brabant). Hierbij gaat het in eerste instantie om het overnemen van videobanden en van documentatie- en lesmateriaal dat bij deze banden vervaardigd is. Impuls tot deze samenwerking is de mening dat het gebruik van video zijn nut bewezen heeft, maar dat verantwoord werken hiermee

veel lesvoorbereiding kost. Hoogstwaarschijnlijk zijn docenten aan verschillende scholen met hetzelfde werk bezig, zodat dubbelures ontstaan. Verder beschikken de OMO-scholen over een onderwijsbureau (Tilburg) dat ook een uitstekend geoutilleerde studio bezit, waar zonder problemen fragmenten van videobanden gemonteerd kunnen worden. Ook kunnen hier banden van het ene op het andere videosysteem overgeschreven worden.

Op het ogenblik staan secties voor het probleem dat er veel is opgenomen, waarvan lang niet alles ook wordt gebruikt. Vaak gebeurt men een heel programma, terwijl slechts onderdelen echt geschikt zijn voor de les. Het monteren van deze onderdelen, eventueel aangevuld met fragmenten uit andere programma's, is niet alleen een uitkomst voor het praktisch gebruik in de les, maar ook een oplossing voor het groeiend bandbezit dat scholen ruimte en geld kost.

Nu de interscholair vaksectie geschiedenis van het OMO is ontstaan, kunnen ook gedachtenwisselingen plaatsvinden over manieren van gebruik van dit materiaal, of over welk onderwerp men maar wil.

Voor inlichtingen: Nico Stam, privé-adres: Kortenaerstr. 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

Kleio

Inleverdata KLEIO-kopij

nr. 7 - 10/9 - 10 augustus
nr. 8 - 9/10 - 7 september
nr. 9 - 6/11 - 28 september
nr. 10 - 11/12 - 9 november
(de datum tussen de streepjes geeft aan wanneer het betreffende nummer op de post gaat.)

Kopij voor de KLEIO-krant (verenigingsnieuws en actualiteiten) op bovengenoemde data inleveren bij de 'eindredactie'. Dit geldt ook voor recensies. Eventueel 'spoednieuws' kan ook later ingeleverd worden. Wilt u dan wel vóór of op bovengenoemde datum contact met mij opnemen om een andere inleverdatum af te spreken.

Eindredactie

T. Bogaerts-Stoopman
Omloop-West 9
3402 XM IJsselstein
Tel. 03408-83576

**Congres van de Vereniging voor
Onderwijs, Kunst en Wetenschap
op 29 juni 1985**

Geschiedenis: een hoofdvak

De studiedag van de Vereniging voor Onderwijs, Kunst en Wetenschap vertoonde qua opzet veel overeenkomst met de vorig jaar door de VGN en HG opgezette bijeenkomst met als thema 'Geschiedenis in het Geding'. Vier lezingen, waarvan twee door vakhistorici en twee door welwillende buitenstaanders, met discussie toe.

De uitvoering door OKW was geslaagder dan die van de historische vakorganisaties destijds. Dat komt niet alleen door het verschil in ambiance (Teylers gehoorzaal blijft aantrekkelijker dan de bunker van de Koninklijke Bibliotheek); evenmin uitsluitend door het feit dat je van het HG en de VGN in combinatie op dit terrein wat meer zou mogen verwachten dan van de Vereniging voor OKW. De studiedag in Haarlem stak toch vooral gunstig af door de kwaliteit van de lezingen. Die waren namelijk leuk en specifiek op het thema toegesneden. Feitelijke informatie over de kommer en kwel in het onderwijsveld werd op schrift los bijgeleverd, zodat de lezinghouders zich konden concentreren op het eigenlijke thema: waarom behoort geschiedenis nu eigenlijk een hoofdvak te zijn?

Uiteraard kon niemand op die vraag een afdoende antwoord geven. In het NRC-Handelsblad van 27-6 had de socioloog J. Goudsblom al het openingsschot gelost: geschiedenis is als 'vak' natuurlijk

gewoon een soort maatschappijleer en wereldoriëntatie geweest. A.Th. van Deursen bevestigde die stelling in zijn lezing op 29 juni. Hij gaf aan, dat het vak geschiedenis op school triomfen heeft gevierd als *nuttig* vak in dienst van natievorming en vooruitgangsgeloof. Die functie zou het vak nu ook nog wel kunnen hebben, maar dat is lang niet alles wat geschiedenis-als-vak te bieden heeft. Volgens Van Deursen geeft het denken en lezen over geschiedenis de mens pas ervaringen die hem deel doen hebben aan de samenleving om hem heen. Historisch besef en historische kennis zijn nodig om zin aan het leven te kunnen geven.

Dat bleken de twee lijnen waarlangs het hoofdvak verdedigd werd. Ten eerste geschiedenis als een superieur soort maatschappijleer en wereldoriëntatie. Een rechtvaardiging, die toch altijd enigszins de angstgeur van de 'beklemde elite' uitwasemt, zoals vanuit het publiek door een enkele opposant opgemerkt werd. Ten tweede de verdediging van geschiedenis als nutteloos, maar onmisbaar. K.L. Poll bewandelde deze weg. Hij was veel strenger dan Van Deursen. Poll wenste geschiedenis in het geheel niet te zien als een nuttig vak in de zin van maatschappijleer. Opvattingen over het 'nut van de geschiedenis' vinden hun wortels in een naïef vooruitgangsgeloof en kunnen naar zijn smaak slechts leiden tot historisch chauvinisme. Ook 'ik-geschiedenis' werd door Poll verboden: al die nadruk op de directe eigen leefwereld van het individuele kind zou maar historische verschrompeling tot gevolg hebben. Ook op dit punt was Poll dus strenger dan Van Deursen, terwijl

hij ook nog historischer bleek dan F.R. Ankersmit, die zich volgens Poll nog veel te veel vast klampt aan structuren en processen.

H. Ulrich combineerde beide argumentatielijnen weer door enerzijds te stellen, dat we nu eenmaal niet buiten geschiedenis kunnen, zoals we ook niet zonder voedsel en zuurstof kunnen. Anderzijds was geschiedenis volgens hem toch ook weer nuttige maatschappijleer. Zij leerde gemakkelijke oplossingen te wantrouwen en drogredenen te ontzenuwen.

Beide argumenten zijn natuurlijk zwak. Als bewezen moet worden, dat geschiedenis nuttig is in die zin, dat het een verbeterd soort maatschappijleer is, dan is niet duidelijk waarom per se *geschiedenis* een hoofdvak moet zijn en niet bijvoorbeeld goede wereldoriëntatie of maatschappijleer (Goudsbloms argument).

Als geschiedenis om geheel andere redenen tot onmisbaar bestemd wordt, als cultureel erfgoed of existentieel richtsnoer dat elk individu zich eigen moet maken, dan vervalt men vaak in een soort functie- of bodemloos historisme. Onbeargumenteerd blijft waarom theologie, filosofie of retorica niet net zo goed zingevend kunnen werken.

De noodzaak van historische kennis valt moeilijk dwingend te beargumenteren. De behoefte eraan is vanzelfsprekend, zoals ook wel blijkt uit de verheugde belangstelling ervoor bij het publiek en dus bij uitgevers, uit de nog steeds hoge aantallen studenten geschiedenis en uit de wende naar de historie, die tal van sociale en literaire wetenschappen de laatste tijd te zien geven.

Het is eigenlijk alleen op school

als schoolvak dat geschiedenis in de knel komt. Daar kan men terecht somber van worden, maar voor zwartgalligheid is het nog te vroeg. H.J.L. Vonhoff gaf de conferentiegangers een lesje in onderwijswetgeving. Hij wees erop dat de huidige plannen, waarbij geschiedenis op zal lossen in één groot sociaal-maatschappelijk oriëntatieveld, nooit in de huidige vorm zullen blijven bestaan. Kabinetswisselingen, verkiezingen en lobby-activiteiten zullen wijzigingen afdwingen. En tegen de tijd dat deze gehavende beleidsmatige erfenis van de jaren '70 de Tweede Kamer bereikt (Vanhoff schatte over zo'n 9 jaar), zal ze, tengevolge van veranderde inzichten, afgestemd worden. Mits we natuurlijk zelf niet stilzitten.

Die laatste opmerking geeft aan, waarom dit soort bijeenkomsten zijn nut heeft. Weliswaar werd er zo te zien nogal voor eigen parochie gepreekt, maar ook dat kan een nuttige training opleveren. En zeker als de Vereniging OKW deze lezingen in brochurevorm uitgeeft (volgens plan in de herfst), verdient zij met deze activiteit een pluim, zo geen zoen, van Kleio. Tenslotte een suggestie. Zou het niet aardig zijn als het VGN-bestuur besloot om deze lezingen in gepubliceerde vorm aan de VGN-leden aan te bieden als jaarschenk? Dat zou leuk, leerzaam en bruikbaar zijn, net als het vak geschiedenis.

E. Jonker

Lijst van commissies, besturen en afdelingssecretarissen

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, Schuitendiep 39a, 9711 RB Groningen. Tel. 050-12 85 42;

Mw. M. Kingmans, *secretaris*, Rubensstraat 57, 9718 MD Groningen. Tel. 050-13 27 87.

R. Kingma, *penningmeester*, Hageweer 3, 1151 EN Broek in Waterland. Tel. 02903-15 17.

W. Blink, *Uiterdijk* 33, 9959 PL Onderdendam. Tel. 05900-4 92 19.

Mw. A.M.J. Burlet, Ruisdaelstraat 53, 6521 EA Nijmegen. Tel. 080-23 80 94.

F.H.E. Piek, Weurtseweg 37, 6541 AM Nijmegen, Tel. 080-78 59 75.

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

F.M. Elkerbout, *voorzitter*, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-67 95.

E. Keurentjes, *secretaris*, Rivierenplein 15, 5215 CR Den Bosch. Tel. 073-13 81 03.

H. van der Borst, Velperweg 138, 6824 EV Arnhem. Tel. 085-64 91 75.

Y. van den Beuken, Neringweg 379, 8224 CH Lelystad. Tel. 03200-22 64 42.

A. Kraak, De Verte 1628, 8231 JJ Lelystad. Tel. 03200-3 27 53.

Bestuur sectie (3) Havo/Vwo

H.J.P.M. Ketelaars, *voorzitter*, Fluitedreef 27, 6871 LR Renkum. Tel. 08373-1 59 58.

Mevr. M.C.R. Grever, *secretaris*, Pater Brugmanstraat 19, 6522 EG Nijmegen. Tel. 080-23 27 54.

W. Schuringa, Verlengde Oosterweg 37, 9804 RD Noordhorn. Tel. 05940-31 71.

Th.F. van der Geugten, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-41 39 25.

P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-20 61.

L. Dalhuisen, *Didactisch adviseur*, Postdam 5, 2361 Warmond. Tel. 01711-1 08 10.

Bestuur sectie (4) Tertiair Onderwijs

J. Baalbergen, *voorzitter*, MO, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude. Tel. 02946-32 07.

H.J.M. van der Geest, *secretaris*, universiteiten, Kraaijerstraat 30, 2311 NS Leiden. Tel. 071-12 53 25.

J. Beetsma, *universiteiten*, Schoteruiterdyken 2, 8538 XN Bantega (Fr.). Tel. 05145-4 27.

W.J.P. Hermans, *NLO's*, Kasteellaan 7, 6651 CC Druten. Tel. 08870-27 66.

L.M.P.G. Smeets, *MO-opleidingen*, Beatrixlaan 24, 9341 EE Doorn. Tel. 03430-141 71.

Didactiekcommissie

Mevr. D.H. Verhagen, *voorzitter*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-12 26 97.

H. van Duijsen, *secretaris*, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.

Mevr. H.A.M. Mulkens-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923 424. Postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie VGN, 's-Gravenhage.

J.G. Raven, De Wielewaal 28, 1834 XK St. Pancras. Tel. 02267-28 78.

A. Schulp, Amstelkade 171¹¹, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-629386.

Onderwijsadviescommissie

K.G. van Manen, *voorzitter*, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-16 61.

H. Nolles, *secretaris*, Karhulstraat 6, 7339 AE Ugchelen. Tel. 055-42 51 31.

H.Th. Lambooy, Nes 2a, 1741 JZ Schagen. Tel. 02240-143 47.

Mevr. M.I. Röder, Peuleyenlaan 21, 2742 ED Waddinxveen. Tel. 01828-1 60 77.

L.J.G. van Schie, Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal. Tel. 05410-147 44.

Mevr. J.M.A. Eijt, Veluwestraat 168, 6813 EG Arnhem. Tel. 085-43 46 73.

W. van Waardhuisen, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-33 95 57.

Coördinatiecommissie Nascholing

Mevr. C.E.M. Veldhuis-Meester, *voorzitter*, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren (Gr.). Tel. 050-34 62 12.

W.H. Lenselink, *secretaris*, Asterlaan 19, 3871 CA Hoevelaken. Tel. 03495-344 73.

G.A.J. Giezeman, Dirk van Voorburglaan 16, 2273 DJ Voorburg. Tel. 070-86 81 23.

W.A. Kattenberg, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-148 37.

Mevr. D.H. Verhagen, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-12 26 97.

Commissie Volwasseneneducatie

Mevr. C.W.M. Schunck, *voorzitter*, Talingingel 64, 6883 CX Velp.

Mevr. M. Teunissen, *secretaris*, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-30 82.

Mevr. A. van Broekhoven, *penningmeester*, Malvense Erven 102, 5672 HN Nuenen. Tel. 040-83 43 64.

S. de Blauw, Lomanstraat 26 hs, 1075 RB Amsterdam. Tel. 020-64 51 27.

M. Otten, Melatensteeg 58, 7201 BR Zutphen. Tel. 05750-153 43.

Mevr. J. Jansen de Jonge, p/a Van Tielandtweg 2, 3991 LG Houten. Tel. 03403-750 33.

Redactie Kleio

C.A.M.J. Bogaerts, *voorzitter*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-835 76.

F.R. Kat, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

A.J.L. van Hooff, Jachthoorn 15, 6581 BC Malden. Tel. 080 58 16 23.

E.M. Janssen Perio, Cipreslaan 34, 3053 ND Rotterdam. Tel. 010-1843 92.

E. Jonker, Oudwijkerlaan 23, 3581 TB Utrecht. Tel. 030-52 22 30.

A.C.M. Peek, Krommekamp 16, Werkhoven. Tel. 03437-19 02.

Mevr. J. Rijken, Maasstraat 72 A/III, 1078 HL Amsterdam. Tel. 020-71 51 33.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-835 76.

C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen a/d Rijn. Tel. 01720-440 61.

Afdelingssecretarissen

Alkmaar - G. Roos, Gerberahof 5, 1689 HW Zwaag. Tel. 02290-379 66.

Amsterdam - H. van Duijsen, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.

Arnhem - J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-77 86 80.

Den Bosch - F.M. Elkerbout, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-67 95.

Breda - A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-34 12 52.

Eindhoven - A. v.d. Broek, Hendrik Verheeslaan 31, 5283 CP Boxtel. Tel. 04116-844 83.

Goes - Mevr. I. Nooren-Damen, Parkweg 11, 4461 SG Goes. Tel. 01100-147 87.

Groningen - Vacant.

Den Haag - Mevr. W.L.T.M. Duynstee, Burg. Keyzerlaan 32, 2262 BJ Leidschendam. Tel. 070-27 22 58.

Haarlem - G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-33 00 06.

Heerlen - J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-45 61 99.

Hengelo - P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (Ov.). Tel. 05415-20 61.

Leeuwarden - H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-12 19 82.

Maastricht - E. Koers, Veldspaatstraat 23, 6216 BM Maastricht. Tel. 043-43 00 36.

Rotterdam - P. Baardse, Scheepmakerskade 139, 3011 VX Rotterdam. Tel. 010-14 58 35.

Utrecht - P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-73 35 62.

Venlo - Vacant.

Zutphen - J. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-183 39.

Zwolle - Vacant.